

КЫРГ
2023-41

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ
АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

КУСЕЙИН КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д.10.23.667

Кол жазма укугунда
УДК: 821:82.31 (575.2) (043.3)

САРДАРБЕК КЫЗЫ НУРАЙЫМ

Ч. АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНЫН КЫРГЫЗ
КОТОРМОЛОРУНУН КӨРКӨМ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин орус жана чет эл адабиятынын теориясы жана тарыхы кафедрасында аткарылган
Илимий консультант – филология илимдеринин доктору, профессор

Шаповалов Вячеслав Иванович
филология илимдеринин доктору, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин илимий иштер боюнча
проректору

Расмий оппоненттери:

Мурзахмедова Гулнара Мурзалиевна;
филология илимдеринин доктору, Үмүт
Култаеванын «Тил билги» автордук жогорку
мектебинин директору

Култаева Үмүт Баймуратовна;
филология илимдеринин доктору, профессор,
С. Наматов атындагы Нарын мамлекеттик
университетинин илимий иштер боюнча
проректору

Жетектөөчү уюм

Жантаев Адилет Сүйүндүкович
Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян
университетинин адабияттын тарыхы жана
теориясы кафедрасы (720000, Кыргыз
Республикасы, Бишкек ш., Чүй проспекти, 44)

Диссертацияны коргоо 2023-жылдын 31-октябрында саат 13:00до КР Улуттук илимдер академиясынын алдындагы Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.23.667 диссертациялык кеңешинин отурумунда болот.

Дареги: Бишкек ш., Фрунзе көч., 547 <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajn>

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.), Жусуп Баласагын атындагы КУУнун илимий китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы БМУнун илимий китепканасынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана КР Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-ж. 29-сентябрында жөнөтүлгөн.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы

филология илимдеринин кандидаты

Н. Т. Ыйсаева

ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ч. Айтматовдун романдары идеялык жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жагынан изилдөөчүлөрдүн көңүл чордонуна турат. Жазуучунун романдары моралдык-философиялык проблемаларынын тереңдиги, күчтүү гуманисттик пафосу, көркөм чечимдердин жана ачылыштардын оригиналдуулугу менен өзгөчөлөнөт. Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолору орус-кыргыз кош тилдүүлүк аспектинде азыркы кыргыз коомунун маданият аралык байышына түздөн-түз тиешеси бар, анткени котормолор аркылуу кыргыз тилдүү окурман Ч. Айтматовдун романдарына туруктуу гуманисттик добуш берген жазуучунун көркөм изденүүсүнүн масштабы менен руханий идеалынын бийиктиги жөнүндө так түшүнүккө ээ боло алат. Жазуучунун романдарынын котормочулары ошентип, кыргыз тилдүү окурмандын «эстетикалык жактан өнүккөн жана гуманисттик ой жүгүртүүсүнүн» калыптанышына катышып, агартуулук-тарбиялык миссиясын аткарышат [Методика преподавания литературы: Учебная хрестоматия-практикум: Для студ. высш. педагогич. учеб. Заведений / Автор-составитель Б. А. Ланин. – 3-е изд., испр. И доп. – М.: Эксмо, 2007. – С. 508 – (Образоват. стандарт XXI)].

Ушуга байланыштуу бул диссертациялык иштин актуалдуулугу көп тилдүүлүк, активдүү маданияттар аралык коммуникация, коомдун интеграциясы жана заманбап дүйнө таанымдын жагдайында жазуучунун романдарынын кыргызча котормолору менен орус тилиндеги түп нускаларын салыштырып талдоо жүргүзүү менен шартталган.

Ч. Айтматовдун орус тилдүү чыгармачылыгына өтүшү жазуучунун чыгармачылык чеберчилигинин андан ары өркүндөшүнө, анын жазуучулук көз-карашынын кеңейишине, глобалдык темаларга жана проблемаларга кайрылуусуна өбөлгө түзгөн. Жазуучунун орус тилине өтүшү анын буга чейинки кыргыз тилинде жазылган чыгармалары аркылуу, ошонун ичинде котормочулук тажрыйбасы, тактап айтканда автордук жана авторизацияланган котормолору аркылуу даярдалып келген.

Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорунун көркөм өзгөчөлүктөрүн сюжеттик-композициялык, идеялык жана стилдик, жазуучунун чыгармачылык методунун өзгөчөлүгү тарабынан изилдөө жазуучунун романдарын дүйнөлүк адабияттын контекстинде да салыштырып изилдөөнү актуалдаштырууда.

Адабияттаануу багытындагы контрастивдик изилдөөлөр көрсөткөндөй, көркөм котормо адабияттарды жана маданияттарды жакындаштыруунун жана байытуунун каражаты катары өзүнүн актуалдуулугун эч качан жоготпойт. Котормо процессинде котормочунун эстетикалык, адеп-ахлактык жактан байышы жана өнүгүүсү ишке ашат, ал

эми котормону окуган окурман да котормо аркылуу адеп-ахлактык өнүгүүгө жетишээр талашсыз. Муну биз Ч. Айтматовдун романдык мурасынын кыргызча котормолорун талдоодо даана байкайдык, ошондуктан улуу жазуучунун романдарынын идеялык жана көркөм өзгөчөлүгүнүн негизги аспектилерине токтолуу учур талабына ылайык деп эсептейбиз.

Котормо таануу мүнөзүндөгү изилдөөлөр, айрыкча дисциплина аралык методология ракурсындагы изилдөөлөр, азыркы учурга чейин өз актуалдуулугун жоготпой келет. Бул жааттагы изилдөөлөр которулуп жаткан жазуучунун чыгармачылыгын терең ездөштүргөнгө өбөлгө түзгөн методологиялык жолдор менен ыкмалардын арсеналын бир тор кеңейтет. Өзгөчө натыйжалуу деп маданий-тарыхый, психологиялык, айрыкча Ч. Айтматовдун романдарынын баалуулук дүйнөсүн актуалдаштырып, анын улуу чыгармаларынын түбөлүктүү гумандык тарбиялык маанисин тастыктаган аксиологиялык ыкмаларды атап кетсек болот.

Ч. Айтматовдун романистикасын контрастивдик изилдөөнүн алкагында анын «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын концептосферасына да көңүл буруу өтө зор мааниге ээ деп ойлойбуз. Жазуучунун баалуулук аң-сезиминин түзүлүшүн чагылдырган, анын романдарынын жанрдык-композициялык жана көркөм мейкиндигин аныктаган базалык концептер менен образдык бирдиктерди кыргыз тилине которуунун жолдору кызыкчылык туудурат. Жазуучунун концептосферасына котормочулук изилдөө жүргүзүү анын чыгармаларынын идеялык-иравалык тереңдигине жаныча көңүл бурууга жана Ч. Айтматовдун концептосферасынын типологиялык ракурстарын аныктаганга өбөлгө түзөт.

Мына ушуга байланыштуу диссертациялык иш бир жагынан Ч. Айтматовдун романистикасы боюнча андан аркы изилдөөлөргө, экинчи жагынан анын котормочулук интерпретацияларына негиз боло алат. Диссертация, өзгөчө, Ч. Айтматовдун романдарынын тектеш тилдерге котормолорун изилдөөгө аракет кыла турган изилдөөчүлөр үчүн методологиялык жактан пайдалуу болушу мүмкүн.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар менен, ири илимий программалар (долбоорлор) менен, билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Бул диссертация айтматов таанууга тиешелүү, жазуучунун чыгармачылыгын изилдөө төмөнкү ракурстардан каралат: поэтологиялык, анын ичинде «көркөм дүйнө» түшүнүгү; аксиологиялык, жазуучунун чыгармаларынын баалуулук доминанталарын, анын аксиосферасын, тактап айтканда, автордун идеалы тууралуу түшүнүгү; адабий чыгармаларды окурмандардын кабыл алуусун, адабий

чыгармаларга сынчылардын жана адабиятчылардын берген баасын изилдөөгө тийиштүүболгон заманбап алдыңкы тенденциялардын бири катары рецептивдүү эстетика менен тыгыз байланыштагы тарыхый жана функционалдык ракурс.

Диссертация орус-кыргыз жана кыргыз-орус кош тилдүүлүгү, ошондой эле адабий байланыштар тармагына таандык. Жалпысынан диссертациялык изилдөө Жусуп Баласагын атындагы КУУнун гуманитардык багыттагы «Филологиялык изилдөөлөрдүн өнүгүүсүнүн азыркы тенденциялары» жалпы илимий темасынын, тактап айтканда «Орус жана кыргыз адабияттары дүйнөлүк маданияттын контекстинде» темасынын алкагында жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты – Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колуктуу)» романдарынын кыргызча котормолорун орус тилиндеги оригиналдуу тексттерге салыштыруу аркылуу карап чыгуу; чыгармалардын көркөм өзгөчөлүктөрүнүн, мазмундук формасынын аспектилери, чыгармачылык ыкманын (чыгармалардын жанрдык өзгөчөлүгүнө байланыштуу), жазуучунун идеалынын баалуулуктар деңгээлинде Ч. Айтматовдун романдарынын сюжеттик-композициялык, образдык түзүлүш, стилдик өзгөчөлүктөрүнүн кайра жаратуу процессиндеги адекваттуулугуна көңүл буруу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Ата-мекендик жана чет элдик окумуштуулардын жана адабият таануучулардын Ч. Айтматовдун романдык чыгармачылыгына арналган изилдөөлөрүнө аналитикалык баяндама берүү.

2. Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык базасын жана ыкмаларын төмөнкү аспектилерде негиздеп берүү: 1) Ч. Айтматовдун романдарын изилдөөдөгү теориялык поэтиканын методдору; 2) Ч. Айтматовдун романдарын жана алардын кыргызча котормолорун изилдөөнүн контекстуалдык методдору; 3) котормонун теориялык жана тарыхый методологиясы.

3. А. Жакыпбековдун чыгармачылык индивидуалдуулугун жана Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын кыргызча котормолорундагы автордун түрдүү көркөм-концептуалдык өзгөчөлүктөрүн котормочу тарабынан кайра жаратуу жолдорун мүнөздөп берүү.

4. А. Жакыпбеков менен А. Токтогуловдун кыргыз тилиндеги котормолорунда Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана концептосферасын бирдей чагылдыруу жолдорун аныктоо.

5. М. Төлөмүшевдин кыргызча котормосунда Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романынын жанрдык өзгөчөлүктөрүн жана автордук концепциясынын табиятын ачып берүү.

6. М. Төлөмүшевдин котормосунун мисалында «Кассандра тамгасы» романынын стилдик өзгөчөлүктөрүн берүүдөгү көйгөйлүү аспектилерди талдоо.

7. «Тоолор кулаганда» романындагы улуттук дүйнө таанымдын жана башка улуттук киргизүүлөрдү сүрөттөөнүн өзгөчөлүгүн көрсөтүү.

8. С. Станалиев, Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшова, ошондой эле А. Пазылов тарабынан ишке ашырылган «Тоолор кулаганда» романынын кыргызча котормолорундагы котормочулук трансформациялардын мүнөзүн жана эквиваленттеринин өзгөчөлүгүн аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Ч. Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» жана «Кыямат» романдары 1980-жылдардан тартып жазуучунун романистикасын изилдөөнүн азыркы этабына чейин адабий сында жана адабият таанууда бир топ кеңири жана кылдаттык менен изилденип чагылдырылган. «Кассандра тамгасы» жана «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колукту)» романдары 1990-2000-жылдардан бери ушул убакка чейин активдүү изилденип келет. Анткен менен Ч. Айтматовдун романдарын изилдөөнүн котормочулук ракурсу көпкө чейин көмүскөдө калып, бул аспектиде биздин диссертациялык иште алгачкы изилдөө жүргүзүлүүдө.

Айтматов таанууда жазуучунун котормолорунун аспектиери жазуучунун кош тилдүүлүгүнүн алкагында – Ч. Айтматовдун ангемелери менен повесттери, анын автокотормолору жана кыргыз тилинен орус тилине авторлоштурулган котормолору боюнча жетишээрлик деңгээлде изилденген. Бул жагынан, мисалы, Ч. Т. Жолдошеванын, А. Садыковдун, О. Ибраимовдун жана башкалардын эмгектерин көрсөтсөк болот.

Бул диссертациялык изилдөөдө жалпы маданий мүнөздөгү бир катар маанилүү филологиялык маселелерди чечүүгө аракет жасалган. Алардын ичинен:

1) орус-кыргыз маданий чөйрөсүн Ч. Айтматовдун романдарынын котормо таануу изилдөөлөрү менен байытуу;

2) Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорунун адабий жана лингвостилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

3) чыгармачылык кош тилдүүлүктүн эволюциясынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, Ч. Айтматовдун өзүнүн да, анын романдарынын котормочуларынын да стилдик манерасын аныктоо;

4) жазуучунун орус тилдүү чыгармачылыкка кайрылуусунун объективдүү мотивдерин негиздөө жана мунун натыйжасында жазуучунун көркөм дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрүн тереңирээк өздөштүрүү.

Изилдөө, биздин оюбузча, Ч. Айтматовдун романдарынын башка тилдерге котормолорун андан ары изилдөө үчүн котормо методологиясынын негизин түптөөгө мүмкүндүк түзөт.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги корутундуларын жана жоболорун Ч. Айтматовдун орус жана кыргыз тилдериндеги романдарынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жана көркөм тексттерди котормолук салыштырмаларында илимий-методикалык жана окуу-педагогикалык көз карашта колдонсо болот. Диссертациялык изилдөөнүн материалы Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча окуу жана окуу куралдарына, лекциялык курстарга, атайын семинарларга негиз боло алат. Котормолорду салыштыруу котормо таануу, көркөм котормо боюнча семинарлар жана адабий котормочулардын практикалык ишмердүүлүгү үчүн да пайдалуу болушу мүмкүн.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору.

1. Ч. Айтматовдун романдык чыгармачылыгына арналган Кыргызстандык жана чет элдик окумуштуулар менен адабий сынчылардын изилдөөлөрүнө болгон аналитикалык обзор жазуучунун романдарында өзгөчө көркөмдүк менен ачык көрсөтүлгөн чыгармачылык индивидуалдуулугунун негизги жактарын ачып бергенге, о.э. Ч. Айтматовдун романдарынын түп нускалары менен кыргызча котормолорунун көркөм өзгөчөлүгүнүн контрастивдик изилдөөнүн жолдорун аныктоого өбөлгө түздү.

2. Ч. Айтматовдун романдарынын көркөм өзгөчөлүгүн изилдөө теоретикалык поэтика, жазуучунун романдары менен алардын кыргызча котормолорун изилдөөнүн контекстуалдык метоодооруна, о.э. котормо таануунун тарыхый-теориялык негиздерине таянган комплекстик методология аспектинде жүргүзүү натыйжалуу жана толук кандуу боло алат.

3. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын жана «Кыямат» романынын биринчи эки бөлүгүн кыргыз тилине которгон А. Жакыпбеков жазуучунун романдарын идеялык-көркөм кайра жаратуудагы максималдык адекваттуулук аспектинде жогорку деңгээлдеги чеберчиликти көрсөтө алган.

4. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» жана «Кыямат» романдарынын котормочулары А. Жакыпбеков менен А. Токтогулов чыгармалардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн адекваттуу түрдө кайра жаратып, бул романдардын концептосферасын эквиваленттүү которуу жолдорун колдонушкан.

5. Котормочу М. Төлөмүшев Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романынын жанрдык оригиналдуулугу менен автордук концепциясынын өзгөчөлүгүн адекваттуу таржымалап бере алган.

6. Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романынын стили көп кырдуу жана чыгарманын татаал түзүлүшүн аныктайт, ошондуктан аны башка тилге которуу белгилүү деңгээлдеги кыйынчылыктарды жаратат. М. Төлөмүшев чыгарманын стилдик өзгөчөлүктөрүн кыргыз тилинде адекваттуу түрдө бере алган.

7. Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колуктуу)» романын изилдөөдө алгач көңүл улуттук дүйнө таанымга жана башка улут кошулмаларына бурулду. Белгилеп кетчү нерсе, изилдөөнүн бул аспектилери Ч. Айтматовдун жалпы адамзаттык аң сезимдин деңгээлине жеткен этика-эстетикалык изденүүлөрү менен философиялык көз караштарына байланыштуу.

8. «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колуктуу)» романынын котормолорунда (С. Станалиев, А. Пазылов, Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшова) улуттук дүйнө таанымдын жана башка улут кошулмаларын кайра жаратуу өңүтүндө түрдүү котормочулук трансформациялар байкалат. Ошол эле учурда романдын эң адекваттуу котормосу катары С. Станалиевдин котормосун атап кетсе болот.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Ч. Айтматовдун романдык чыгармачылыгына арналган илимий жана сын адабияттарга аннотацияланган обзор жүргүзүлдү. Котормо таануу мүнөзүндөгү булактардын олуттуу массиви колдонулду. Ч. Айтматовдун романдарынын түп нускалары менен котормолорун салыштырма талдоодо комплекстүү методологиянын (өзүнчө илим жана дисциплиналар аралык) жолдору колдонулду. Жазуучунун романдары менен алардын кыргыз котормолорундагы котормочулук трансформациялардын жана дал келүүлөрдүн түрлөрү чыгармалардын көркөм түзүлүшүн берүүдө, идеялык мазмунду ачууда, автордун идеалын кайра жаратууда жана анын баалуулуктарын ишке ашырууда белгиленди. Романдардын кыргызча котормолорунун орус тилдүү оригиналдарына канчалык даражада эквиваленттүү экенин аныктоо багытындагы талдоонун материалында котормо трансформацияларынын түрлөрү белгиленип, тилдик симметрияларды эске алгандагы семантикалык адекваттуулуктун мүнөзү аныкталды.

Бул диссертациялык изилдөө орус-кыргыз кош тилдүүлүк аспектинде жүргүзүлүп жаткан котормо таануу илимий изилдөөлөрүнө салым кошот, ушуга байланыштуу анын жыйынтыктарын кыргыз көркөм котормосунун актуалдуу маселелерин орус-кыргыз кош тилдүүлүк контекстиндеги изилдөөлөргө, типологиялык, контрастивдик, стилдик

(көркөм) мүнөздөгү адабият таануу жаатындагы изилдөөлөргө кошумча илимий жана окуу-методикалык усул катары колдонууга сунушталат. Педагогикалык максаттардын алакагында изилдөө жаштарды тарбиялоо жагынан аксиологиялык мааниге ээ.

Диссертацияда белгиленген Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө жолдору Айтматов таануу илими жана кыргыз адабияты жаатындагы илимий ойлордун мындан аркы өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн жыйынтыгында чыгарылган тыянактар дисциплиналар аралык байланыштардын табигый интенсивдүү өнүгүшүнө салым кошот, бул байланыштарда Ч. Айтматовдун романдарын ар тараптуу талдоо аркылуу адабият таануу негизги звено болуп саналат.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы мындай изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн эң бай материал болуп саналат, ал изилдөөлөрдүн жыйынтыктары дүйнөлүк адабият менен маданияттын контекстинде кыргыз адабиятынын мындан аркы органикалык ишке ашырылышынын шарттарын аныктап берет.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдары эл аралык жана республикалык деңгээлдеги конференцияларда илимий баяндамалар түрүндө, илимий темадагы эмгектердин басылмаларында жана программалык теориялык жана тарыхый-адабий дисциплиналардын алкагында окуу процессинде сыналган, ошондой эле Жусуп Баласагын атындагы КУУда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча атайын курста колдонулган. Мисалы: «Кыргызстандын окуу жайларында орус тилин жана адабиятын окутуунун маселелери» Эл аралык конференциясы (Бишкек, Жусуп Баласагын атындагы КУУ, 2008-ж. 17-18-ноябрь); «Русский Мир» Фондунун II Ассамблеясынын алкагында «Заманбап маданияттын экологиясы» Эл аралык илимий-методикалык конференциясы (Москва, М. Ломоносов атындагы ММУ, 2009-ж. 1-2-ноябрь); «XXI кылымдагы КМШ менен ШКУнун тилдеринин жана маданияттарынын диалогу» VI Эл аралык форум (Баку, Баку Славянуниверситети, 2011-ж. 10-11-ноябрь); Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, проф. А. О. Орусбаевдин элесине арналган «Жашоо менен тилдин динамикасы» Эл аралык илимий конференция (Бишкек: КОСУ, 2012); «Илим жана билим: көйгөйлөр жана өнүгүү тенденциялары» V Эл аралык илимий-практикалык конференция (Уфа, 29-30-декабрь, 2017-жыл); Ч. Айтматовдун 90 жылдыгына арналган «Улуттук лингвистикалык чөйрөлөр – чектеш өнөктөштүк аймактар» Эл аралык илимий конференциясы (Бишкек, Жусуп Баласагын атындагы КУУ, 24-26-октябрь, 2018-ж.); Е. Д. Поливановдун 130 жылдыгына арналган «Тил жана тил процесстеринин өнүгүү динамикасы жөнүндө эркин талкуу» Эл аралык

илимий конференциясы (Бишкек, Жусуп Баласагын атындагы КУУ, 10–11-июнь, 2021-ж.).

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн материалдарынын негизинде 2007-жылдан 2022-жылга чейин чет өлкөлүк жана Кыргызстандык илимий мезгилдүү басылмаларда жана конференциялардын жыйнактарында 25 макала жарыяланган; алардын ичинде РИНЦ системасындагы жетишээрлик импакт-фактору менен илимий басылмаларда 5 макала жарыяланган, о.э. окуу куралы менен усулдук сунуштар жарык көргөн.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, беш баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Диссертациянын негизги текстинин көлөмү 277 бетти түздү.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациялык иштин «КИРИШҮҮСҮНДӨ» теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн жаңылыгы негизделет; изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталат; коргоого сунушталган жоболор, алынган натыйжалардын практикалык мааниси, изденүүчүнүн жеке салымы, диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо жана алардын автордук басылмаларда чагылдырылышы көрсөтүлөт.

«Азыркы учурдагы Айтматов таануу илими жазуучунун романдык мурасынын дүйнөлүк маанисинин алкагында. Илимий критикалык адабиятка обзор» аттуу биринчи главанын үч параграфында жазуучунун романдарына байланыштуу азыркы Айтматов таануунун абалы кыргыз жана чет элдик адабият таануудагы илимий ойдун эволюциясынын контекстинде каралат. Ч. Айтматовдун романдык чыгармачылыгы – жазуучунун этикалык-эстетикалык көз караштары, анын автордук идеалы жана гуманисттик үнүнүн бийиктиги таланттуу көркөм формада чагылдырылган кайталангыс маданий феномен.

Жазуучунун романдарынын идеялык жана көркөм өзгөчөлүктөрүнө арналган аналитикалык-аннотацияланган обзор котормо тарабынан да чоң мааниге ээ, анткени ал котормочулар жазуучунун көркөм дүйнөсүнүн мүнөздүү белгилерин канчалык деңгээлде өздөштүрүшкөнүн, анын этикалык жана эстетикалык көз караштарын, жалпы адамзаттык моралдык баалуулуктарын ачып беришкенин аныктоого өбөлгө түзөт.

Биринчи баптын «Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдары 1980-жж. жана азыркы этаптагы илимий-сын изилдөөлөрдө» деген аталыштагы биринчи параграфы Ч. Айтматовдун

илгачкы эки романына арналган 1980–2000-жж. илимий жана сын басылмаларга карата аналитикалык баяндаманы камтыйт.

1980-жж. «Кылым карытаар бир күн» романы башкы каармандын инсандык концепциясынын көз карашынан (Т. Абдумомунов, В. П. Крылов, А. Баранников, В. Новиков, В. Озеров ж.б.), жазуучунун жана анын каармандарынын философиялык жана нравалык изденүүлөрү багытында (К. Асаналиев, В. Воронов, В. Агеносов, В. Коркин, Т. И. Ломидзе, В. Лавров, А. Латынина, В. Бирюлин, М. Аббас ж. б.), чыгарманын жанрдык жана стилдик өзгөчөлүгү тарабынан (Т. Ф. Кривошапова, А. Карпова, Ч. З. Мамытбекова, В. Левченко, И. Г. Васильева, С. Ю. Преображенский ж. б.) изилденген.

Публицистикада романга болгон жооптор – А. С. Кацевдин, В. Огневдин, В. Новиковдун жана башкалардын чыгармадагы инновациялык элементтерди тематикалык, образдык система, жанрдык-композициялык түзүлүш деңгээлинде караган макалалары көңүл бурууга арзыйт.

Г. Гачевдин чыгармалары Айтматов таануу илимин байытты. Г. Гачевдин «Чыңгыз Айтматов жана дүйнөлүк адабият» китебинде «Кылым карытар бир күн» романына, анын сюжеттик өзгөчөлүктөрүнө, баалуулук концепцияларына, белгилей кетсек, эс-тутум жана абийир маселелерине атайын бөлүм арналган.

1990-2000-жж. романды изилдөөлөр Е. К. Озмителдин (1997), Ч. Т. Жолдошеванын (1997), Р. С. Шамурзинанын (2005), Ж. К. Бакашованын (1998) эмгектери менен толукталды. Б. Т. Койчув романдын поэтикасына, көркөм психологизм каражаттарына чоң көңүл бурган (1994).

К. Асаналиев (1989) «Кылым карытар бир күн» романын дихотомиялык башталыштардан – метафоралык жана фантастикалык башталышы менен синтезде реалисттик көз караштан караган.

Р. С. Шамурзина (2005) Ч. Айтматов романында көтөргөн көйгөйлөрдүн глобалдуу мүнөзүн баса белгилейт.

Кээ бир изилдөөчүлөр экинчи катмардагы каармандардын инсандык концепциясын кайра карап чыгышкан. Сабитжандын образын эмпатикалык чечмелөөгө болгон мамиле М. Сатыбековдун (2008), С. М. Момуналиевдин (2019) эмгектеринде байкалат.

И. Ж. Лайлиева (2009) романдагы «эс-тутум идеясына» көңүл буруп, ал Эдигейдин образынын жана бүтүндөй романдын структурасынын өзөктүү компоненти экенине, Эдигейдин моралдык идеалына талыкпастан умтулган эрктүү каарман экенине басым жасайт.

Окумуштуулар романдын сюжет түзүүчү компоненттерине көңүл буруп келишет, атап айтканда, идеялык конфликтке (В. В. Силин, 2010),

маңкурт, энелик, жол түшүнүктөрүнө байланышкан автордун концепциясына (Е. А. Мироненко, 2011), романдын аксиологиясын жана бир катар философиялык кубулуштардын диалектикасына (А. Б. Куделин (2014), К. К. Султанов (2014)), хронотоп дискурсуна (В. К. Сабирова, 2014), онтологиялык поэтикага (А. И. Смирнова, 2014), Эдигейдин образынын гуманисттик концепциясына (А. С. Булдыбай, 2018), тагдыр мотивине (Ю. О. Васильева, 2015), жол мотивине (М. Дедина, 2018), эскерүү мотивине (А. В. Ковач, 2018), жанрдык өзгөчөлүктөрүнө (Ч. Т. Жолдошева, 1997), диний мотивдерге (А. С. Садыгалиева, 2015), концептерге (А. А. Калмурзаева, 2018), жазуучунун планетардык ой жүгүртүүсүнө (О. И. Ибраимов (2009), Д. А. Крутиков (2018)) ж.б. кайрылышкан.

Л. Үкүбаева (2017) «Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз» аттуу монографиялык изилдөөсүндө романды, анын гумандуулук пафосун бүтүндөй идеялык-көркөмдүк ракурстан карап чыккан.

Белгилүү айтматов таануучу А. А. Акматалиев (1991, 1994) «Кылым карытаар бир күн» романын бир жагынан орус жана дүйнөлүк адабияттын чыгармаларынын контекстинде карап, экинчи жагынан сюжеттик-композициялык түзүлүш, образдар системасы, элдик уламыштардын жана салттардын мотивдери боюнча карап романды изилдөөгө зор салым кошкон.

Ч. Айтматовдун «Кыямат» романы адабий сында жана адабият таанууда чоң резонанс жараткан. А. Кацевдин романга алгачкы пикиринде («Человек человеку...»?! [Текст]: о романе Чингиза Айтматова «Пляха» / А. С. Кацев // Вечерний Фрунзе. – 1986. – 17 окт.) жазуучунун чексиз таланты бул роман-трагедияда азыркы учурдун актуалдуу проблемаларына, алардын бири абийир проблемасына кайрылууга мүмкүндүк бергени баса белгиленет.

1987-жылы «Кыямат» романы «Вопросы литературы» деген журналдын беттеринде М. Козьмин, В. Верин, Д. Урнов, Л. Мкртчян, Е. Сидоров ж.б. катышуусу менен талкууга алынган. Алар жазуучунун гуманисттик идеалдарды жоготуу коркунучу жөнүндөгү тынчсыздануу пафосун белгилеген.

Бир катар сынчылар автордун диний-моралдык концепциясы, анын романдагы руханий жана адеп-ахлактык изденүүсү кыйла негиздүү жана олуттуу болуп, чыгармага философиялык, социалдык жана маданий-тарыхый масштабды берген көз карашты жакташат (Л. Аннинский, А. Бочаров, И. Золотусский, С. Аверинцев, Г. Гачев, Ч. Гусейнов ж.б.).

Роман окурмандардын кабыл алуу (А. Акматалиев, И. Шерстюк ж. б.), жаңычылыгы (А. Адамович, А. Горловский, И. Золотусский, Д. Иванов, В. Лакшин ж. б.), дүйнөлүк тарыхый жана адабий процесс (И. Ж. Лайлиева, Г. Гачев ж. б.), 1980-жж. советтик романистиканын контексти

(Ч. Т. Жолдошева), моралдык маселелер (Н. Брябина, В. Вакуленко, Г. Гачев, Е. Евтушенко, Н. Иванова, В. Новиков, К. Петросов ж.б.), жанрдык оригиналдуулук (Вл. Новиков, Н. Папанинова, А. Абдыкадыров, Г. Гачев ж.б.), образдардын поэтикасы (К. Асаналиев, Г. Гачев ж.б.) аспектилеринде каралат.

1990-жж. романга Е. К. Озмитель, Б. Т. Койчуйев, Ч. З. Мамытбековалар кайрылышкан.

2000-жж. изилдөөчүлөр романдын жанрдык өзгөчөлүгүн (Т. Б. Васильева-Шальнева), мотивдик комплексин (Е. А. Мироненко), библиялык мотивдерин (А. Ш. Абдыраманов), диний мотивдерин (А. С. Садыгалиева), тагдыр мотивин (Ю. О. Васильева), сюжеттик-композициялык түзүлүшүн (М. С. Савина, Г. М. Ысманкулова), хронотопун (М. С. Мискина), автордук концепциясын, идеалын жана проблематикасын (Б. Т. Койчуйев, А. С. Садыгалиева, В. В. Юлдашева, Х. Н. Темаева, Ү. Б. Култаева, Л. Үкүбаева ж.б.), образдык системасын (К. Асаналиев, Д. Крутиков), диний-моралдык баалуулуктарын (Н. Э. Усенова), поэтикасын (Л. Үкүбаева), мифопоэтикасын (А. И. Смирнова) карап чыгышкан.

А. А. Акматалиев «Күнүмдүк турмуштун трагедиясы» деген фундаменталдык эмгегинде жазуучунун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарындагы руханий изденүүсүнө чоң көңүл бурат. Ал Авдийдин Кудайды издөөсүн концептуалдык негиздүү деп эсептейт, бул жазуучуга анын каарманы умтулуп жаткан гуманисттик багыттарды так аныктоого мүмкүндүк берет.

Алыскы жана жакынкы чет өлкөлүк изилдөөчүлөр романдын ар кыл жактарына көңүл бурушат. Мисалы, романдын проблематикасына, окурмандардын кабыл алуусуна, Христостун образына А. Морару (Молдавия), идеялык, моралдык-философиялык аспектилерине А. С. Булдыбай (Казакстан), К. Лян (Кытай), Т. Курбанов (Өзбекстан), романдардын сюжеттик-образдуу параллелдерине, кайра куруу доорунун өзгөчөлүктөрүнө К. Кларк (АКШ), композициясына, образдарына, идеялык-нравалык мазмунуна З. Бобоалиева (Тажикстан), Авдийдин диний-моралдык изденүүлөрүнө, адам жана бийлик маселесине Н. Васкив (Украина) кайрылышкан.

О. И. Ибраимов романды «Айтматов. Империянын акыркы жазуучусу: (өмүрү жана чыгармачылыгы)» деген эмгегинде постмодерндик феномен катары баалап, чыгарманын идеялык-тематикалык кеңдиги, гумандуу пафосу жөнүндө сөз кылат. Бул китепти Айтматов таануу илимине болгон чоң салым деп белгилеп кетсек болот, анткени анда объективдүү түрдө деидеологизациянын алкагында жазуучунун чыгармачылык жолун, нравалык изденүүлөрүн чагылдырып, Ч. Айтматовдун бардык жанрдык

формаларын камтып, анын чыгармачылык эволюциясын жазуучунун жеке жашоосунун негизги этаптарынын эволюциясы менен байланыштырат.

«Кыямат» романын иликтеген акыркы олуттуу изилдөө Л. Үкүбаеванын «Чыңгыз Айтматовдун көркөм чеберчилиги» аттуу монографиясы болуп саналат, анда автордун гуманисттик концепциясына, адеп-ахлактык проблемаларына негизги басым жасалган.

«Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы боюнча ата мекендик жана чет элдик илимий-сын булактарына обзор» аттуу биринчи баптын экинчи параграфы Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романын 1990-2000-жж. изилдөөлөргө арналган.

В. Коркин «Догма жана ересь» деген очеркинде чыгарманын полифониялык мүнөзүн жана инсандын өзүн-өзү адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү зарылчылыгы менен байланышкан автордун билдирүүсүн баса белгилейт.

1990-жж. дээрлик бардык сын пикирлер (А. Кацев, Г. Гачев, С. Семенова ж.б.) романдын моралдык проблемаларына жана Филофей менен Борктун гуманисттик миссиясына токтолот.

«Кассандра тамгасы» романына ар кайсы өлкөлөрдүн изилдөөчүлөрү да көңүл бурган. Р. Дорайсвами (Индия), А. С. Булдыбай (Казакстан), Ш. Алибек уулу (Казакстан), К. Лян (Кытай), А. Морару (Молдавия), Т. Б. Васильева-Шалнева (Россия), З. Бобоалиева (Тажикстан), А. Мелибоев (Өзбекстан), Н. Васкив (Украина) ж. б. романдын идеялык мазмунуна, проблематикасына, жанрдык өзгөчөлүгүнө, адеп-ахлактын аспектинине кайрылышкан.

Кээ бир сынчылар, тилекке каршы, жазуучунун романда ачык-айкын чагылдырылган адамзаттын тагдыры жөнүндөгү кайгысын, тынчсыздануусун сезе алышкан жок (Н. Климонтович, В. Бондаренко). Алар менен полемикалык ыраатта белгилүү изилдөөчүлөр А. Акматалиев, К. Ибраимовдор «Кассандра тамгасы» романынын артыкчылыгын, автордук концепциянын актуалдуулугун жактап жүйөлүү негиздерди келтиришкен.

Кээ бир изилдөөчүлөр романдын жанрдык, стилдик өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, аны роман-эпопея (Ч. З. Мамытбекова), философиялык-публицистикалык роман (Р. С. Шамурзина, Б. Т. Койчуев), роман-катастрофа, роман-притча (Л. Укубаева), роман-антиутопия, эскертүү романы (Н. Б. Ничипоров, М. С. Савина) катары аныкташкан. Романдын жанрдык-стилдик өзгөчөлүгү ыраатында изилдениши айрыкча котормо таануу багытында актуалдуу, анткени диссертацияда кеңири колдонулган котормочулук салыштыруулардын методикасын аныктаганга өбөлгө түзүп берди.

Ч. Т. Жолдошева, Р. С. Шамурзина, Р. Рахманалиев, Ш. Алибек уулу, Д. А. Крутиков, М. С. Савина, Н. Сулайманова, Л. Укубаева, А. Файзуллаев ж.б. эмгектеринде автордук билдирүүнүн маңызы жана автордук идеалдын аксиологиялык доминанттарынын өзгөчөлүгү (абийир, боорукердик, сабырдуулук, моралдык жоопкерчилик, аң-сезимди гумандаштыруу, адеп-ахлактык жактан жеткилеңдик ж.б.) туура белгиленген.

«Кассандра тамгасы» романынын тематикалык-мотивдик анализине, мисалы, Ю. О. Васильева (тагдыр), М. С. Дедина (курмандык), И. Ж. Лайлиева (эсхатологиялык мотивдер), Е. С. Лузанова (музыка), Ж. Турдубаев (диний биргелешүүлүк) кайрылган.

А. А. Акматалиевдин «Айтматовдун космосу – адам жана аалам» аттуу эмгегинде романдын идеялык-көркөмдүк аспектилерине кеңири талдоо жасалган. Ал башкы пафос катары Филофей менен Борктун ишин улантуучу Энтони Юнгердин образында чагылдырылган чыгарманын оптимисттик пафосун баса белгилеген. А. А. Акматалиев автордун концепциясынын эң негизги өзөгүн адеп-ахлакты, адамзаттын руханий принциптерин бекемдөө деп эсептейт.

«Ч. Айтматовдун "Тоолор кулаганда (Түбөлүк колукту)" романы окумуштуулар менен адабий сынчылардын изилдөөлөрүндө» аттуу биринчи баптын үчүнчү параграфында «Тоолор кулаганда» романына болгон пикирлерге аналитикалык обзор берилген. Алгачкы пикирлер А. Кадырмамбетованын 2005-жылдагы «Кыргыз Туусу» гезитине жарыяланышы менен башталган, анда романга сюжеттик элемент катары органикалык түрдө кирген «Өлтүр – өлтүрбө» аңгемесине кеңири талдоо жасалган.

Романга терең талдоо А. А. Акматалиев тарабынан «Аалам, адам жана Жаабарс» аттуу монографиялык басылмада жасалган. Автор чыгарманын жаңычылдык өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп, согушка каршы тема менен сүйүү темасынын мисалында автордук концепциянын маңызын кеңири ачып берген, романдын аксиосферасына токтолуп, гуманизм, айкөлдүк, ички дүйнөнүн тазалыгы, сүйүү, ынтымак сыяктуу түшүнүктөрдү колдонот. Романдын образдык системасы аалам менен адамдын ажырагыс байланышын аныктап ачык көрсөтөт.

Романдагы стилдик өзгөчөлүктөрдү, анын ичинде психологиялык чагылдыруунун ыкмаларын жана жолдорун Б. Т. Койчуев, М. С. Савина карашат.

Бир катар изилдөөчүлөр романдын идеялык, тематикалык жана мотивдик жактарына көңүл бурушат. Ошентип, орус илимпоздору тагдырдын мотивине (Ю. О. Васильева, В. Ю. Тюпа), музыкага (В. В. Матвейчук) көңүл бурушса, кыргыз изилдөөчүсү М. С. Савина

романдын согушка каршы темасына талдоо жүргүзүп, негизги көңүлдү «Өлтүр – өлтүрбө» аңгемесине бурат.

Чыгарманын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө, жазуучунун чыгармачылык методунун өзгөчөлүгүнө И. Ж. Лайлиева (мифологиялык элементтери бар реалисттик роман), Б. Т. Койчуев (философиялык-публицистикалык роман, керээз романы), О. Ибраимов (коштошуу романы) кайрылышат.

Д. А. Крутиков, В. К. Сабирова, ошондой эле орус изилдөөчүсү Х. Н. Темаева Арсен Саманчин гумандуулуктун принциптерине акырына чейин бек туруп, адамдарга өткөрүп берет, ошол эле учурда катарсис эффекттин башкы каарманга боорукердик аркылуу окурмандар жана романдын каармандары да биргеликте сезишет.

Бир катар изилдөөчүлөр романдын образдуу системасына кайрылышат. Мисалы, О. И. Ибраимов Ч. Айтматовдун өмүр баянындагы фактыларга токтолуп, автордун өзү менен анын каарманы – Арсен Саманчиндин ортосунда параллелди жүргүзөт. Д. А. Крутиков Сергей Воронцовдун образынын гуманисттик концепциясына өзгөчө көңүл бурат.

Кээ бир изилдөөчүлөр Түбөлүк колуктунун образынын, чабалкейлердин образдарынын символикалык мүнөзүнө басым жасашат (К. К. Акматов, Б. Т. Койчуев, А. Садыков).

Романга алыскы жана жакынкы чет өлкөлүк окумуштуулар да талдоо жүргүзүшөт. А. П. Бондарев (Россия) романга жазуучунун чыгармачылык эволюциясынын алкагында көңүл бурат. З. Бобоалиева (Тажикстан) чыгармада романтикалык тенденцияларды ачып, Арсен Саманчиндин курмандыгын өтө асыл жана гуманисттик акт катары баалайт. Н. Васкив (Украина) Арсен Саманчиндин курмандыгын адамдардын руханий жыргалчылыгы үчүн жанын берген Христостун курмандыгы менен салыштырат. Н. Васкив «Өлтүр – өлтүрбө» аңгемесин моралдык-философиялык позициядан карайт.

1-бап боюнча жыйынтыктар:

1. 1980-жж. баштап Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдары инсан концепциясы, философиялык аспекти, тематика жана проблематика, сюжетика жана образдык система жаатында ар тараптуу изилденип келет. Бир катар эмгектер романдардагы миф менен реалдуулуктун синтезине арналат.

2. 2000-жж. Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романы Кыргызстандык жана чет элдик окумуштуулар тарабынан романдын проблематикасы, диний-нравалык мүнөздөгү суроолор, чындык менен адилеттүүлүктүн, үй-бүлөнүн, достуктун, сүйүүнүн, ишенимдин аксиологиялык баалуулуктары сыяктуу ар түрдүү ракурстардан каралып келет.

3. Ч. Айтматовдун акыркы «Тоолор кулаганда» романындагы жазуучунун жаңычылыгын түзгөн «Өлтүрбө!» концептуалдык басымы, согушка каршылык темасы, романдын сюжеттик-композициялык уюштуруу функциясын аткарган сүйүү жана тагдыр темасы, башкы каармандын образындагы новатордук, романдын каармандарынын мүнөздөмөсүндөгү доордун илебин ачып берген социалдык функциялардын өзгөчөлүгү, Түбөлүк колуктуу тууралуу легенда жана анын концептуалдык образы, сүйүү философиялык жана нравалык-этикалык категория катары ж.б.у.с аспектилерин окумуштуулар тарабынан каралат.

4. Ч. Айтматовдун романдары боюнча илимий жана сын изилдөөлөрдүн ар түрдүү диапозону жазуучунун романдарынын кыргызча котормолорун талдоодо каралып жаткан чыгармалардын мазмуну менен формасы боюнча эң маанилүү объекттердин деңгээлинде котормо салыштыруу алгоритмин иштеп чыгууга мүмкүндүк берет: тематикалык линиялар, пафостун түрлөрү, автордук идеалдын курамындагы руханий-моралдык үстөмдүктөр, сюжеттик-стилдик структуралар, образдык системалар, мотивдик комплекс, стилистикалык катмарлар ж.б.

«Методология жана изилдөө методдору» аттуу экинчи бапта Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорундагы көркөм оригиналдуулукту изилдөөдө колдонулган жеке илимий жана дисциплиналар аралык методдору жана ыктары негизделет. Башкы орун котормо методологиясына берилет.

Изилдөөнүн объектиси – Ч. Айтматовдун орустилдүү романдык чыгармачылыгы жана анын кыргыз тилиндеги таржымаланышы, алардын адабият таануу, котормо таануу жана дисциплиналар аралык методология аспектинде иликтениши.

Изилдөөнүн предмети – Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорунун көркөм өзгөчөлүгү, алардын мотивдик түзүлүшү, сюжеттик-композициялык жана жанрдык-стилдик өзгөчөлүгү, аларда чагылдырылган хронотоп, адам концепциясы, адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктар.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөө комплекстүү методологиянын негизинде жүргүзүлдү, анткен менен өзгөчө басым теоретикалык поэтика методуна жасалып, о.э. аксиологиялык, тарыхый-функционалдык, контрастивдик, психологиялык, герменевтикалык ж.б. методдор менен жолдор колдонулду.

Экинчи баптын биринчи параграфы – «Теориялык поэтика методу жана анын Ч. Айтматовдун романдарынын көркөм дүйнөсүн изилдөөдөгү мааниси» – деп аталып, каарманды, анын аң-сезимин, өзүн-өзү аңдоо, портрет, жүрүм-турум формалары, сүйлөө мүнөздөмөлөрү,

психологизмдин ар кандай элементтери, предметтик деталдар, пейзаждык эскиздер, хронотоп, сюжеттер ж.б. котормочулук талдоо үчүн теориялык поэтика методунун актуалдуулугун негиздейт.

Талдоодо В. Е. Хализев сунуш кылган теориялык-адабий ыкма колдонулат. Ал каарманды жана анын баалуулук багытын изилдеп, каармандын жана жазуучунун деңгээлин аныктап, каармандын аң-сезиминин жана өзүн-өзү аңдоосунун аспектилерин козгойт, психологизмге кайрылат.

Экинчи параграф – «Изилдөөнүн контексттик ыкмалары (тарыхий-функционалдык, салыштырма-тарыхий, биографиялык, маданий-тарыхий, психологиялык, герменевтика ж.б.)» – көркөм чыгармалардын котормолорун талдоону кеңейтүүгө жана тереңдетүүгө мүмкүндүк берүүчү контексттик методдордун жана ыкмалардын маанисин ачып берет. Чыгармалардагы руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарды, биринчи кезекте адеп-ахлактык жакшылыкты же адамгерчиликти изилдөөнү актуалдаштыруучу аксиологиялык ыкманын өзгөчө мааниси баса белгиленет. Аксиологиялык ыкма акыркы жылдары котормо методологиясында колдонулууда (мисалы: Соловьева, Е. Е. Аксиология жана котормо [Электрондук ресурс] / Е. Е. Соловьева // Стефанос. - 2018. - № 2 (28). - Кирүү режими: <http://stephanos.ru/izd/2018/2018-28-19.pdf> - Экрандагы аталыш). Мындай ыкма педагогикалык аспектиде да өзгөчө мааниге ээ, мектептер үчүн орус адабиятын окутуу боюнча билим берүү предметинин стандарттарында иштелип чыккан нарктык критерийлерге жооп берген Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тарбиялык маанисин шарттайт.

Экинчи баптын үчүнчү параграфы – «Теориялык жана тарыхий-котормо изилдөө методологиясы» – мында диссертациялык изилдөөнүн негизин түзгөн котормо таанууга арналган эмгектерге обзор келтирилди. Алардын ичинде Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштууларынын (Ч. Т. Жолдошева, А. Садыков, М. А. Рудов, В. И. Шаповалов, К. Мамбеталиев, О. Ибраимов ж. б.), жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөн (А. В. Федоров, Л. С. Бархударов, Е. Г. Эткинд, П. М. Топер, В. Н. Комиссаров, Н. К. Гарбовский, А. Д. Швейцер, Ю. Найда, А. Попович, А. Лилова, П. Тороп ж.б.) эмгектерин атаса болот. «Эквивалентүүлүк» жана «адекваттуулук» түшүнүктөрүнө негиздеме берилди. Тарыхий жана котормо аспектинде Ч. Айтматовдун аңгеме, повесть жана романдарынын кыргыз тилинен орус тилине жана орус тилинен кыргыз тилине котормосунун хронологиясы келтирилди. Бул жазуучунун чыгармаларынын кыргыз тилине котормолору котормочулардын чеберчилигин өркүндөтүп, жазуучунун романдарын которууга жол ачып берди деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди.

Ч. Айтматовдун прозасынын жана айрыкча жазуучунун романдарынын котормолорунун хронологиясы тарыхий жана котормочулук көз караштан алганда да маанилүү. Ч. Айтматовдун жазуучулук чеберчилиги өнүгүп, глобалдык моралдык-философиялык ой жүгүртүүлөргө өтүп, романдардын сюжеттик багытын, жанрдык өзгөчөлүгүн кеңейтип, татаалдатып, жалаң улуттук темадан алыстап, жалпы адамзаттык баалуулуктарды көркөм тастыктоо деңгээлине өткөн. Ошол эле учурда жазуучунун прозасын чыгармадан чыгармага которуу практикасы котормочулук чеберчиликтин деңгээлин жогорулатып, Ч. Айтматовдун романдарын которууга кайрылууну шарттаган.

Ч. Айтматов романдарын кыргыз тилине өзү которгон эмес. Бул, бир жагынан, романдардын жаралуу мезгилиндеги жигердүү кош тилдүүлүккө байланыштуу болсо, экинчи жагынан, чыгармалардын идеялык мазмунунун концептуалдык татаалдашы, моралдык-философиялык маселелердин тереңдеши, конкреттүү реалдуулуктун чагылдырылышы, улуттук, интернационалдык, универсалдуу (планетардык) образдардын, көз караштардын, идеалдардын татаалдыгы байкалган. Албетте, мындай стилдик жагынан татаал, мазмуну жагынан терең чыгармаларды которуу жазуучудан көп убакытты талап кылган, ал эми Ч. Айтматовдун активдүү коомдук-саясий ишмердүүлүгү андай мүмкүнчүлүк берген эмес.

2-бап боюнча жыйынтыктар:

1. Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизи теоретикалык поэтика, дисциплиналар аралык комплекстүү методология, о.э. котормо таануунун тарыхы жана теориясы боюнча фундаменталдык илимий концепцияларды камтыйт.

2. Бул методологиялык негиз, биздин оюбуз боюнча, максатка ылайык, анткени Ч. Айтматовдун романдарынын көркөм дүйнөсүнүн маанилүү аспектилерин ачууга жардам берет. Мындан тышкары, бул методология Ч. Айтматовдун романдары менен алардын кыргызча котормолорун салыштырып изилдөөнүн орчундуу котормочулук стратегиясын жана жолдорун аныктоого өбөлгө түзүп берди.

3. Изилдөөнүн автору методологиялык новацияларды, айрыкча дисциплиналар аралык методологияны да эске алды, тактап айтканда Ч. Айтматовдун романистикасынын адабият таануу жана котормо таануу аспектиндеги анализинин универсалдык стратегиясын сунуштаган аксиологиялык ыкманы колдонду. Ч. Айтматовдун романдарынын идеялык-көркөм түзүлүшүндө ачык көрүнгөн жалпы адамзаттык руханий-нравалык мааниге ээ болгон жазуучунун этикалык-эстетикалык көз караштарынын баалуулук доминанталарына изилдөөнүн аксиологиялык ракурсу өзгөчө басым жасайт.

Үчүнчү бап – «Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдары кыргыз котормолорунда» – деп аталып үч параграфтан турат.

Бул баптын биринчи параграфы – «Ашым Жакыпбековдун чыгармачылык индивидуалдуулугу жана анын Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдарынын котормолорундагы чагылдырылышы» – деп аталып таланттуу жазуучу жана адабий котормочу, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын котормолорунун басымдуу бөлүгүн жараткан А. Жакыпбеков жөнүндө маалымат берет. А. Жакыпбеков Ч. Айтматовдун текстине өтө кылдаттык менен мамиле жасап, жазуучунун романдарынын көркөмдүк-идеялык өзгөчөлүктөрүн максималдуу адекваттуулук менен кайра жаратат. Котормонун тексти котормолук күчөтүүлөр – образдык-семантикалык жана сюжеттик кеңейүүлөр менен байыган, мунун натыйжасында автордун концепциясы кыргыздын улуттук менталитетине ылайык кыйла толукталып, тереңдеген. Мындай мамиле, мисалы, Эдигейдин жан дүйнөсүнүн асыл мүнөзүн, бийик абийирдүүлүгүн, моралдык максимализмин баса белгилейт.

Котормочулук трансформациялары ар түрдүү жана прагматикалык жактан жүйөөлүү: кыргыз окурманы үчүн реалийлик мүнөзгө ээ болбогон түшүнүктөргө автордук түшүндүрмөлөрдү алып салуу жана, тескерисинче, кыргыз аудиториясы үчүн реалийлерди түзгөн сөздөргө түшүндүрмөлөрдү колдонуу; сөздөрдүн, сөз айкаштарынын стилдик белгилеринин сакталышы; жеке түшүнүктөрдү конкреттештирүү; казак тилиндеги фразеологизмдерди түз киргизип, казактын социалдык чындыгынын колоритин түзүү жана күчөтүү, аларды шилтемелерде түшүндүрүү; өзгөчө идиомаларды жеткирүүдө аналогдорду колдонуу. А. Жакыпбеков ономастиканы которууда транскрипция менен транслитерацияны айкалыштыруу менен бирге калька менен жарым калькага да кайрылат. Кээ бир учурларда компенсацияны да колдонот. Маселен, шарттуу метафоралык топоним Держатель – бийик адептүү, адамгерчиликтүү токой-төшчүлөрдүн өзүнчө күнү – Эге сөзү аркылуу берилип, бул образга руханий мүнөз берип турат.

Жазуучу «Кылым карытар бир күн» романында салттуу жана жеке автордук салыштырууларды, салыштырма түрмөктөрдү колдонот, ал эми А. Жакыпбеков аларды жалпылоо, калькалоо, болжолдуу котормо, аналогдук, компенсация сыяктуу ыкмаларды колдонуу аркылуу адекваттуу жеткирген. Котормочу текстти оригиналдуу текстте жок болгон, бирок прагматикалык жактан адекваттуу салыштыруулар менен байытат. Салыштырууларды жана салыштырма конструкцияларды которуунун эң

көрүнүктүү түрлөрүнүн иллюстрациялуу мисалдары диссертациялык изилдөөнүн *1-тиркемесинде* келтирилген таблицалар түрүндө берилди.

А. Жакыпбековдун лексикасынын байлыгы, атап айтканда, котормо эквиваленттери жана оригиналдын тилиндеги ар кандай синонимдерин компенсациялоочу каражаттарын кеңири колдонулушу белгиленет.

Котормонун семантикалык адекваттуулугу жагынан котормонун салыштыруулары эң маанилүү милдетти – котормонун чыгарманын түп нускасынын гуманисттик маанисине дал келүүсүн камсыз кылгандыктан, А. Жакыпбековдун негизги котормочулук жетишкендиги – гуманист автордун образын, тиешелүү руханий-адептик баалуулуктардын үстөмдүгү менен автордук идеалды адекваттуу кайра жаратуу болуп эсептелет.

Айрыкча бул жагынан Ч. Айтматовдун «Кыямат» романынын котормочулук салыштыруулары далил болот. А. Жакыпбеков романдын эки бөлүмүн максималдуу түрдө адекваттуу которууга жетишип, романдагы бөтөн улуттук мүнөздү да, романдагы коюлган маселелердин тереңдигин да, өзгөчө анын гуманисттик үнүнүн бийиктигин да бере алган. Бир катар учурларда, мисалы, Авдийдин татаал руханий-адеп-ахлактык сар-санаасын, анын альтруисттик, курмандык импульстарын сүрөттөөдө А. Жакыпбеков лексика-грамматикалык, синтаксистик, стилистикалык трансформацияларга барып, оригиналдуу тексттин мазмунун адекваттуу түрдө кайра жаратат.

Көбүнчө А. Жакыпбеков түпнуска тексттин прозалык баяндоосуна ритмикалык мүнөз берип, ошону менен сюжеттик чыңалууну күчөтүү менен бирге ар кандай синтаксистик трансформацияларды (транспозиция, татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмгө бөлүү ж.б.) колдонот.

А. Жакыпбековдун таланттуу котормолору, биздин оюбузча, баа жеткис маданий байлык, көркөм котормо өнөрүндө олуттуу бийиктиктерди багындырып, кыргыз окурманын Ч. Айтматовдун көрүнүктүү руханий-адептик мурасы менен тааныштырган чыныгы устаттын эмгеги.

Үчүнчү баптын «Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдарынын кыргызча котормолорундагы психологиялык өзгөчөлүктөрүн кайра жаратуу» аттуу экинчи параграфында эң оболу «психологизм» деген түшүнүктүн түпкү маңызы биздин доордун В. Е. Хализев жана А. Б. Есин сыяктуу көрүнүктүү адабиятчылардын чечмелөөсүндө ачылган. Котормочулук дал келүүлөрдүн көз карашынан алганда, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарындагы эскерүү, түш, аян, ички монологдор, каттар, музыка сыяктуу психологиялык сүрөттөөнүн түрдүү ыкмалары өзгөчө кызыгууну жаратат. Психологизм көркөм ыкма катары жаныбарлардын образдарын талдоо жагынан да маанилүү.

«Кылым карытар бир күн» романынын аталышынын кыргызча котормосу түп нускадагы аталышынын концептуалдык маанисине дал келип, окурманды өткөн, азыркы жана келечек, эстутумдун/унутуунун семантикалык карама-каршылыктары менен байланышкан мотивдик комплекстер жөнүндөгү ойлорго бурат.

Котормочунун Эдигейдин Абуталип менен Зарипа жөнүндөгү эскерүүлөрүнө байланыштырып ретроспекция ыкмасына кайрылуусу көркөм психологизмдин маанилүү жагы болуп саналат.

А. Жакыпбеков Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын лирикасын туюп, Эдигейдин тоолорду көргөндө жалындаган сезимдерин, ишке ашпай калган сүйүүнүн азаптуу эскерүүлөрүн риторикалык суроолор, метафоралык образдар, макал-лакаптар, накыл сөздөр, салыштырма түрмөктөр аркылуу жеткире билет.

Психологиялык сүрөттөөнүн ыкмалары жана жолдору «Кыямат» романында, тактап айтканда, храмдагы ырлардын эпизоддорунда жана «Жетинин бири» балладасында элдик ырларды аткарууда жеткиликтүү түрдө ишке ашырылды. Биринчи учурда А. Жакыпбеков айкын эмоционалдык-экспрессивдүү мүнөзгө ээ болгон образдык жана метафоралык кошулмалар, семантикалык карама-каршылыктар, синтаксистик кеңейтүүлөр сыяктуу трансформацияларды колдонот. Экинчи учурда, ырлар адамдарды бириктирип, Сандронун жан дүйнөсүндөгү абийирдин жогорулашына себеп болгон, бул анын жашоосунан ажырашууга түрткү берген, мунун баары котормочу тарабынан адекваттуу түрдө кайра жаратылган.

Рухий курмандык мотиви А. Токтогулов которгон «Кыямат» романынын 3-бөлүмүндө даана чагылдырылган. Бул мотивдин көркөм ишке ашырылышынын иллюстративдик мисалы болуп Авдийдин жаны чыгып бараткандагы Кудайга жалынуусу менен өлүмү саналат. Авдийдин коштошуу жалынуусу нукура асылдык, жогорку гуманизмдин пафосу менен мүнөздөлөт. Түп нускага максималдуу адекваттуу болууга умтулган котормочу дубанын оозеки компоненттерин минимумга түшүрөт, ал эми чиркөө-диний стилдин лексикасы үчүн исламга жакын компенсацияларды жана эквиваленттерди – «тозоктун оту», «омийин», «пенде» табат. Ошентип, А. Токтогулов түпнускага стилдик белгилөө жагынан айрым жоготууларга карабастан, оригиналдуу текстинин идеялык-эмоционалдык өзгөчөлүгүн сактап бере алган.

Ч. Айтматов романдын аягында Бостон Үркүнчиевдин башынан өткөн эң оор, өтө терең окуяларын берүүдө эмоционалдык мүнөздөмө ыкмасын колдонгон. Котормочу бир катар которуу ыкмаларын колдонгон: транспозиция, синтаксистик алмаштыруу, семантикалык түшүнүктөрдү

кайталоо. Кошумча трансформациялар катары эпитеттерди кеңейтүү жана идиомалык аналогдорду колдонуу ыкмалары колдонулган.

Акбаранын психологиялык портретин ачып берүүдө түп нускага так дал келүүсүнө жетишип, анын Бөрү-Ана кудайына жалындуу ыйын чакырып, котормочу А. Токтогулов түп нускадагы бир катар лексикалык жана синтаксистик бирдиктерди дээрлик сөзмө-сөз которгон. Котормо бир аз сакралдаштырылган мүнөзгө ээ болуп, Акбара менен Бөрү-Ананын образына котормочунун кастарлоочу мамилеси сезилип, карышкыр кудайдын образы «эне» («эне кудай») эпитети менен толукталат. Котормочу кыргызча текстке которулган фрагменттин пафосуна туура келген кошумча вербалдык жана образдык элементтерди киргизип, жалпысынан Акбаранын башынан өткөн драмасын адекваттуу түрдө кайра жаратат.

А. Жакыпбеков менен А. Токтогулов Ч. Айтматовдун психологизминин өзгөчөлүгүн баамдап, Ч. Айтматовдун чыгармачылык методуна мүнөздүү психологиялык чагылдыруу ыкмаларын жана жолдорун адекваттуу түрдө кайра жарата алышкан. Органикалык лексикалык жана синтаксистик кеңейтүүлөрдүн аркасында котормочулар да адекваттуу коммуникативдик эффектке жетишкен.

Диссертацияда Ч. Айтматовдун романдарынын концептосферасы да котормо таануу багытында каралды, ал тууралуу үчүнчү баптын «**“Кылым карытар бир күн”**, **“Кыямат” романдардын концептосферасы жана Ашым Жакыпбеков менен Аман Токтогуловдун котормолорундагы концепттердин эквиваленттүү чагылдыруунун жолдору**» аттуу үчүнчү параграфында сөз болду. Алгач, концепцияларды лингвокогнитивдик, лингвомаданий жактан караган орус жана кыргыз адистеринин (З. К. Дербишева, М. Ж. Тагаев, У. Д. Камбаралиева, Г. А. Крюков, Д. С. Матвеева, З. Д. Попова, Л. Х. Самситова, Ю. С. Степанов, И. А. Стернин, Ю. В. Титова) жана адабият таануу жактан караган адистердин (С. А. Аскольдов-Алексеев, Д. С. Лихачев) эмгектери түзгөн концепцияларды изилдөө методологиясы ачылып сүрөттөлдү.

Бул диссертациялык изилдөөдө Ч. Айтматовдун философиялык, моралдык-этикалык көз караштары менен байланышта олуттуу мааниге ээ болгонуна байланыштуу концепттин прагматикалык багыты актуалдаштырылды. Жазуучунун чыгармачылыгынын идеялык-көркөмдүк туу чокусу улуттук жана жалпы адамзаттыктын органикалык айкалышы менен аныкталат. Ошол эле учурда улуттук-маданий коддор үстөмдүк кылууну токтотуп, жазуучунун концептосферасы анын чыгармаларынын каармандары, автордук идеалдар жана ар кандай көркөм катмарларда, негизинен кеп түзүлүштөрүндө байкалган автордун образы менен тыгыз байланышта болору билинди. Башкача айтканда, концептосфера

Ч. Айтматовдун өзүнүн планетардык ой жүгүртүүсүн чагылдырган «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын көркөм мейкиндиги менен байланышып, жазуучунун көркөм дүйнө таанымдын улуттук чек арасынын органикалык кеңейүүсүн аныктайт. Бул бөлүмдүн негизги милдети, тиешелүүлүгүнө жараша, жазуучунун романдарынын идеялык мазмунунун терең катмарларын ачууга мүмкүндүк берген ар бир түшүнүктүн жана ага кирген образдык бирдиктердин маанисин аныктоо болуп саналат.

Каралып жаткан романдарда «Жаратылыш», «Кудай», «Космос» сыяктуу фундаменталдуу, негизги, базалык концептер басымдуулук кылат. Бул түбөлүктүү, турмуштук принциптер жашоонун табигый жана руханий принциптеринин тең салмактуулугун аныктайт. Бул түшүнүктөрдүн ар бири дүйнө таанымдын бир катар феномендерин жаратат, алар образдык бирдиктер деп белгиленди, негизги концептер ошол бирдиктер менен тыгыз байланышта жана алар бири бирине көз каранды мамиледе болушат, алардын өз ара байланышы диссертациялык изилдөөнүн *2-тиркемесинде* органиграмма түрүндө берилди.

Ч. Айтматов «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарында моралдык өзүн-өзү өркүндөтүүнүн руханий идеалына маанилүү орун берет. Бул учурда котормонун негизги милдети болуп, тиешелүү сөз менен туюнтулган негизги түшүнүктөрдү жана негизги образдык бирдиктерди, алардын өз ара байланыштарын жана өз ара көз карандылыктарын сактоо жана кайра жаратуу жагынан оригиналдуу текстинин котормо текстине шайкештик өлчөмүн аныктоо жана көркөм образдар аркылуу Ч. Айтматовдун концептосферасынын кыргыз тилдүү окурманы үчүн түбөлүктүү мааниге ээ болгон түпкү маңызынын чагылдырылышы саналат.

Котормо өңүтүнөн кызыктыруучу нерсе – «Жаратылыш» концепти жана анын «түлкү», «адам» сыяктуу образдык бирдиктери. Котормочу жаратылыштын табигый, гармониялуу жана адамдын аң-сезимине, жан дүйнөсүнө дисгармонияны киргизүүгө, анын эркин басууга жөндөмдүү адам жасаган сигналдардын ортосундагы билинер-билибес айырманы адекваттуу чагылдыра алган. Биринчи учурда котормочу «кабар» деп «сигнал» деген сөзгө эквиваленттүү аналогду тандайт, экинчисинде «сигнал» сөзүнүн транслитерацияланган түрүн колдонуп, анын жасалма экенин баса белгилейт.

«Космос» концепти шарттуу фантастика («Токой-Төш», «Эге», «Ай кудайы Бөрү-Ана») жана реалисттик («Күн системасы», «Жер орбитасы») деңгээлдеринин образдуу бирдиктери менен берилген. Ошентип, А. Жакыпбеков «Токой-Төш» образдуу бирдигин которууда калька менен айкалыштырып транслитерациялоо, кеңейтилген синтаксистик түзүлүш, прономинализация сыяктуу ыкмаларга кайрылат, котормочу дагы

эпитеттик кошулмаларды, салыштырма түрмөктөрдү кошот. А. Токтогулов «Ай кудайы Бөрү-Ана» образдуу бирдигинин котормосун кыргыздын салттуу кабылдоосунда чечмелеп, бул тотемдик образдын энелик принцибине токтолгон. Ошентип, А. Токтогулов Ч. Айтматовдун чыгармачылык методунун жандуу жана жансыз жаратылышты жандандыруу, гумандаштыруу сыяктуу мүнөздүү өзгөчөлүгүн бере алган.

Реалдуу деңгээлдеги образдуу бирдиктер, мисалы, «Жер орбитасы» транспозиция жана компенсация ыкмаларын колдонуу менен адекваттуу котормо чечимине ээ болушту.

«Кудай» концепти Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылыгынын философиясынын көз карашынан алганда «Жаратылыш» жана «Космос» концептерин бириктирген жана аксиологиялык түшүнүктүн бир бөлүгү, руханий принцип, абсолюттук идеал катары берилген. Ошентип, бул түшүнүк, биринчиден, рухий-нравалык тартиптин образдуу бирдиктеринин курамында пайда болот – «жан», «мораль», «сүйүү», «идеал», «эс тутум». Экинчиден, «Адам» образдык бирдиги менен түз байланышта болуп, жазуучунун романдарынын сюжеттик шарттуу мифологиялык мейкиндигинде «Кудай» түшүнүгү «Иисус», «Сыйынуу», «Уламыштар», «Тагдыр» сыяктуу образдык бирдиктер менен байланышта орун алган. Бул образдуу бирдиктердин тобу, албетте, айкын аксиологиялык мүнөзгө ээ.

А. Токтогулов «Тагдыр» образдык бирдигин идиомалык конструкциялардын, салыштырма түрмөктөрдүн, тагдыр түшүнүгүнө байланыштуу персоналдаштыруу ыкмасынын аркасында кайра жаратууга жетишкендиктен, окурман каармандардын тагдырында Кудайдын такай катышуусун сезет.

«Молитва» образдык бирдигинин аналогу катары котормочу «келме» деген сөздү – мусулман дининин символдорунун бирин тандайт. Бул ыкма котормого бир аз профессионалдык боёк берет, ал коомдук турмуштун профессионалдык жана этникалык көп түрдүүлүгүнөн турган бирдиктүү булак катары жазуучунун түшүнүгүндөгү Кудай идеясына толук дал келбейт. Ч. Айтматовдун «Теңири» түшүнүгүн жана анын «Муздуу асмандын Теңири» деген перифразасын пайдалануу бутпарас мүнөзгө ээ эмес, дүйнөнүн универсалдуу руханий принцибинин чагылдарган бир сүрөттөмөсү катары гана колдонулган.

Котормочулар котормолорунда «Кылым карытар бир күн» жана «Кыямат» романдарынын негизги концептерин жана образдуу бирдиктерин адекваттуу камтый алышкан. Ошол эле учурда А. Жакыпбековдун стили чоң чыгармачылык эркиндик, котормо тексттеринин олуттуу көркөм байытуусу менен айырмаланат. Котормочу образдык-семантикалык күчөтүү, редупликация, компенсация, идиомалык

аналогдордун ыкмаларын кеңири колдонгон. Котормочулар А. Жакыпбеков менен А. Токтогулов Ч. Айтматовдун романдарынын философиялык-семантикалык көп түрдүүлүгүн сактап калышкан.

Диссертациялык изилдөөнүн 3-тиркемесинде Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын кыргызча котормолорундагы концепт чөйрөсүнүн образдык бирдиктеринин мисалдары келтирилген.

3-бап боюнча жыйынтыктар:

1. А. Жакыпбековдун чыгармачылык индивидуалдуулугу чебер котормочулук чечилиштер, кыргыз тилинин ар түрдүү көркөм сүрөт каражаттарын эркин колдонуу, идиоматикага так эквиваленттерди табуу, кыргыздарга мүнөздүү болгон кеп түрмөктөрүн туура колдонуу аркылуу ачык байкалды. А. Жакыпбековдун Ч. Айтматовдун чыгармаларын терең түшүнө билгени жана кыргыз тилин чеберчилик менен колдонгону оригиналдары менен тең баадагы чыгармаларды жаратууга шарт түздү.

2. Котормочулар А. Жакыпбеков менен А. Токтогулов Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарындагы психологиялык сүрөттөмөлөрдүн ыкмалары менен жолдорун адекваттуу түрдө кайра жарата алган.

3. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын концепт чөйрөсү кыргыз котормолорунда негизинен толук кандуу чагылдырылган.

Төртүнчү бап – «Ч. Айтматовдун "Кассандра тамгасы" романынын жанрдык стилдик өзгөчөлүгү жана автордук концепциясынын спецификасы М. Төлөмүшевдин котормочулук интерпретациясында» деп аталып «"Кассандра тамгасы" романынын жанрдык өзгөчөлүктөрүн кыргыз тилинде кайра жаратуу» жана «"Кассандра тамгасы" романынын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн которуу процессиндеги кыйынчылыктар» деген эки параграфтан турат. Романды кыргыз тилине орус жана советтик классикадан котормолору менен кыргыз тилдүү окурмандарга белгилүү болгон эссенст жана котормочу Мырзаян Төлөмүшев которгон.

М. Төлөмүшев жанрдык жана стилдик өзгөчөлүктөрдү, тагыраак айтканда, каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүн, алардын руханий күрөшүн, эмоционалдык тажрыйбаларын берүүгө өтө абийирдүү, кылдаттык менен мамиле кылган. Ал ар кандай котормо ыкмаларын колдонот.

Жазуучу Батыш менен Чыгыштын турмушунун социалдык тарабын өзүнүн өзгөчө баалуулук системасы, каада-салты, социалдык стереотиптери менен чагылдырууга жетишкендиктен, «Кассандра тамгасы» романында адеп-ахлактык сүрөттөмө, башкача айтканда

этологиялык жанрдын белгилери бар. Филофейдин ачылышына байланыштуу коркунучтар жана чакырыктар көйгөйлүү түйүндөрдү ачып, элдердин жашоо образын козгоду, алардын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсүндөгү алсыз звенолорду ачып берди. Бул Оливер Ордок өңдүү популизмге жана бийликтин бийиктигине жолтоо болгон ар кандай тоскоолдуктарды жоюуга кызыккан инсандардын активдүү манипуляциялык таасиринин негизги шарты болуп калды. Ошол эле учурда, бул тенденция «көпчүлүк эффекттин» («эффект толпы») жаратат, андан кийин руханий баалуулуктардын активдүү алып жүрүүчүлөрү – Филофей, Роберт Борк куугунтукка алынып, жазага кабылышат. Баяндоонун этологиялык көз карашы жазуучуга Филофейдин ачылышына коомдун ар кандай катмарларынын реакциясын баса белгилөөгө мүмкүндүк берет, мында алар өздөрүнүн алгылыктуу жашоо образына түздөн-түз коркунучту көрүшөт жана чыныгы катастрофа мурда эле алардын жашоосунда, акыл-эсинде жана адеп-ахлагында болгонун түшүнүшпөйт. Ч. Айтматов сюжеттин этологиялык планын жаны чектерге алып чыгып, ага курч проблемалык моралдык-философиялык мүнөз берип, аны өзүнүн этикалык көз караштары менен байланыштырган. Жазуучунун окурмандарга кайрылуусу айкын түрдө окулат: адамдар турмуштук моралдык өзөгүн – абийирди жоготкондо руханий жана моралдык кризиске сөзсүз дуушар болот. Ошондуктан Ч. Айтматов ар бир адамдын инсандык аң-сезимин гумандаштырууну, буга чейин «Кыямат» романында айтылган жигердүү нравалык өзүн-өзү өнүктүрүүнү адамдын гармониялуу жашоосунун эң маанилүү шарты деп эсептейт.

«Кассандра тамгасы» романынын этологиясы, автордун билдирүүсү котормочу М. Төлөмүшев тарабынан адекваттуу кабыл алынганын романдын фрагменттеринин котормолору тастыктап, адам өзүндө тамыр жайган жамандыкты жеңүүгө тийиш экендигин жана бул цивилизациянын сакталышынын жана анын чыныгы гүлдөшүнүн негизги кепилдиги экенин айгинелейт. Бир катар сөздөргө котормочу ийгиликтүү эквиваленттерди табат – калька, жарым калька, диалектизмдерди да камтыйт.

Романда маанилүү орунду курмандык мотиви жана адамдардын жыргалчылыгы үчүн жана аларга болгон сүйүүсү үчүн анын тагдырынын ар кандай натыйжасына аң-сезимдүү түрдө даяр болгон курмандыкка чалынуучу инсандын түшүнүгү ээлейт, романдын жанрдык уюштуруусунда ошондой эле диний темалар жана мотивдер катышат.

М. Төлөмүшев көрсөтүлгөн темаларды, мотивдерди, курмандыкка чалынуучу альтруисттик инсан концепциясынын өзгөчөлүктөрүн котормодо адекваттуу камтый алган. Анын үстүнө, кээ бир фрагменттерди котормочу түп нускага салыштырмалуу көбүрөөк эмоционалдык интенсивдүүлүк менен кайра жаратты, мисалы, Роберт Борктун өлүмүнүн

сценасы. Котормочу башка ыкмалардан тышкары кыргыз тилиндеги салттуу сөз айкаштары аркылуу текст бирдиктерин кеңейтүү ыкмаларын колдонгон: «дрогнули веки» – «башы шылк дей түштү».

Романдагы хронотоп сюжеттик жана образдык системанын курамы (анын ичинде концептуалдык мааниге ээ болгон анималдык жана мифологиялык образдар – киттер, үкү, арбактар, кассандра-эмбриондор) менен катар жанрдык уюштуруу функциясын да аткарат. Кеңири топонимика (Орусия, АКШ, Европа, Азия), мейкиндиктин ар түрдүү типтери (фантастикалык, космостук, социалдык, психологиялык) жана убакыттын (ретроспекция, проспекция, космостук убакыт жана азыркы учур) романды кыйла байыткан, жана М. Төлөмүшев котормодо аларга адекваттуу дал келүүлөрдү таба алган.

Төртүнчү баптын экинчи параграфында – «**«Кассандра тамгасы» романынын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн которуу процессинде берүүдөгү кыйынчылыктар»** – романдагы идеялык-көркөм экспрессивдүүлүктүн жана образдуулуктун лексикалык жана синтаксистик каражаттарына котормочулук талдоо берилген. Ошол эле учурда герменевтикалык жана аксиологиялык ыкмаларды колдонуу жемиштүү сезилет, бул котормочуга чыгарманын баалуулук-мазмундук планына кирип, жазуучунун аксиосферасынын өзгөчөлүгүн – «Кассандра тамгасы» романынын стилистикалык катмарларында ишке ашырылган руханий баалуулуктардын спектрин ачып берүүгө мүмкүндүк берет.

Романда философиялык, фантастикалык, лирикалык, публицистикалык жана сатиралык стилистикалык катмарлардын органикалык айкалышы байкалат. Ошентип, чыгарма полистилик мүнөзгө ээ.

М. Төлөмүшев котормонун экспликациясынын эки түрүн: глоссарий менен шилтемелерди колдонгон. Философиялык катмарда символдук лейтмотивдик мүнөздүү Кассандранын образы концептуалдык мааниге ээ. Бул образ эпиграфта берилип, кыргызча котормосунда өзүнчө лексикалык жана синтаксистик трансформациялар (өткөн чактагы этиштин ордуна чакчыл формасы кошумча лексикалык бирдик менен берилиши) менен адекваттуу түрдө жаңыртылган.

Кээ бир учурларда котормочу чет тилдин айрым лингвистикалык каражаттарын адекваттуу жеткирүүдө кыйынчылыктарга дуушар болот, алар белгилүү бир философиялык подтекст менен же автордун тигил же бул кубулушка мамилесин билдирген эмоционалдык белгилер менен шартталат.

Котормочу Ч. Айтматов романдын моралдык-философиялык үнүнүн өзгөчө бийиктигине жеткирген оригиналдагы үзүндүлөрүн так берүүгө жетишет. Маселен, жазуучу «ата» менен «эне» деген түпкү баалуулук

түшүнүктөрүнүн девальвациясы тууралуу ой жүгүрткөн жери. Бул турмуштук доминанттар сакталышы керек, бирок биологиялык номинацияларды гана билдирбестен жаңы, руханий жана адеп-ахлактык мазмун менен толтурулушу керек.

Филофейдин образын кайра жаратууда кээ бир учурларда кандайдыр бир трансформацияга дуушар кылат. Бул Роберт Борк каза такандан кийин Филофейдин телеконференция учурунда эл алдына чыккан эпизодунда айкын байкалып турат. Котормочу түп нускадагы патетикалык көтөрүнкү стилистикасын нейтралдаштырат (мисалы, «лик» образы нейтралдуу «өн» деген сөз менен берилген). Мындан тышкары, Филофейге карата «неме» ат атоочунун колдонулушу Филофейдин образын кыскартылган түрдө белгилейт, бул жазуучунун идеялык-стилистикалык маанисине кандайдыр бир деңгээлде туура келбейт. Котормо текстинде башка сыпаттоочу фразалар Филофейдин образын нейтралдуу мүнөздөсө, Ч. Айтматов бул образды сүрөттөөдө бир кыйла симпатиялык, аянычтуу тон менен мүнөздөйт.

Бирок котормонун артыкчылыгы деп кыргыз тилдүү окурманга көбүрөөк тааныш болгон оозеки стиль менен байытууга умтулуусун белгилесек болот, о.э. котормо компенсациясынын бул ыкмасы, көрүнүп тургандай, адекваттуу коммуникативдүүлүктү жана адекваттуу таасирди жаратууга өбөлгө түзөт.

Биздин оюбузча, котормочунун адекваттуу контексттик өздөштүрүшүнө оригиналдын аксиологиялык доминанттары дайыма эле ылайыктуу келе бербейт. Ошентип, «сострадание» деген сөз «кайгы-кубаныч» деген антонимдик сөз айкашына алмаштырылган, ал эми ылайыктуу эквивалент, мисалы, «боорукердик» түшүнүгү болушу мүмкүн эле.

Романдын философиялык катмары, албетте, романдын каармандарынын трагедиялык өлүмү менен трагедиялык тагдыры дал келген киттердин образдары аркылуу актуалдаштырылган. М. Төлөмүшев бул образдарды котормосунда максималдуу адекваттуулук менен кайра жараткан. Жаркын мисал катары, Роберт Борк түшүндө өзүн кит катары сезип бир туугандарынын жанында сүзүп баратканда, асманда эки күндү байкайт – дүйнөгө коркунуч туудурган кырсыктардын символу болгон бул шарттуу эпизод көтөрүлүп бара жаткан градация техникасынын котормодо толук кандуу чагылдырылышын айгинелейт.

Автордун баяндоо стили жагынан котормочунун пейзаждык эскиздерди жаратуусуна көңүл бурулат. М. Төлөмүшев котормонун текстин метафоралар менен байытып, этиштин жеке формалары үчүн редупликация ыкмасын колдонуп, түп нускага адекваттуу кабылдоочу эффектке жетишет.

Стиль жагынан романдын түпнуска текстинде эч кандай айкын этномаданий белгилер байкалбайт. Бирок кээ бир жерлерде котормочу оригиналдын элдик-оозеки элементтеринин ордун толтурууга кыргыздын кеп маданиятына мүнөздүү улуттук даам менен белгиленген кыргыз тилдүү эквиваленттерди тандап алууга кайрылат. Бул котормо текстинине доместикация белгилерин берип турат, кыргызча котормо кыргыз улуттук кептик өзгөчөлүгүнө өтө жакын болуп, бирок стилистикалык белгилөө жагынан толук негизделбеген жана дал келбеген деген бааны жаратат.

4-бап боюнча жыйынтыктар:

1. М. Төлөмүшевдин котормочулук стратегиясы буквалдуулук мүнөзгө ээ, бирок ошого карабастан жалпысынан котормодо чыгарманын идеялык-көркөм оригиналдуулугун окурмандарга тартуулай алган.

2. М. Төлөмүшевдин «Кассандра тамгасы» романын кыргыз тилине которуу боюнча чоң жана жемиштүү иш жүргүзүп, чыгарманын стилдик өзгөчөлүгүн адекваттуу түрдө кайра жаратууга жетишкендигин айтууга болот.

Изилдөөнүн бешинчи бөлүгү – «“Тоолор кулаганда” романындагы улуттуктун жана бөтөн улуттуктун чагылдырылышы жана анын кыргыз котормолорундагы кайра жаралуусунун өзгөчөлүктөрү» – деп аталып, мында биринчи иретте улуттук, бөтөн улуттук жана жалпы адамзаттык темалардын, идеялардын, образдардын көркөм-идеялык чагылдырылышына көңүл бурулат. Котормо аспектинде бул глава котормо көптүгүнүн, башкача айтканда, Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романын альтернативдик окууларына контрастивдик анализине киришүү болуп саналат. Бул илимий тема Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорун өзүнчө масштабдуу изилдөөлөрдүн объектиси болуп саналат. Котормонун адекваттуулугу жагынан С. Станальевдин котормо чечмелөөсү кызыгууну туудурат, ал, биздин оюбузча, Ч. Айтматовдун романдарын А. Жакыпбеков баштаган көркөм котормо салтын ийгиликтүү улантат.

Ч. Айтматов «Тоолор кулаганда» романында кыргыз элинин жазуучунун баалуулуктары үчүн кабыл алынгыс болгон башка коомдук-тарыхый шарттарда жашаган турмушуна кайрылган. Ч. Айтматов улуттук жана бөтөн улуттук каармандарды кандайдыр бир схемалаштырууга баш ийдирип, сюжеттин шарттуу фантастикалык жана метафоралык планын бекемдеп, чыгарманын моралдык-философиялык концепциясын тереңдетип, ошону менен романын идеялык-көркөмдүк ачылыштарынын жаңы туу чокусуна көтөрөт.

Романда улуттук парадигма идеалдаштырылбайт, жазуучу өз эли жашап жаткан базар доорунун драматургиясын жүрөк сыздатып сүрөттөйт. Ч. Айтматовдун сын реализм салты романтикалык дүйнөтааным (айрыкча

романдагы сүйүү ыргактарында) менен, чыгармада ачык көрсөтүлгөн руханий идеалдар, адамгерчиликтин пафосунун кульминациясы (негизинен киргизилген «Өлтүр – өлтүрбө» аңгемесинде) менен байытылат.

Бул баптын биринчи параграфы – «“Тоолор кулаганда” романындагы улуттук дүйнө тааным жана бөтөн улуттук кошулмалар» – деп аталып романдагы улуттук оригиналдуулук фольклордук-мифологиялык, социалдык-тарыхый жана образдык-символикалык реалийлердин контекстинде каралат.

Дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн алдыңкы элементи болгон тоолор символикалык мааниге ээ. Алар айныбас, романдын аталышында айтылгандай кулаган абалда болушу мүмкүн, бирок кыйроого учурабайт, анткени аларды жазуучунун элдин күчтүү рухий күчүнө таянган ишеними кармап турат. Мындай руханий күчтүн алып жүрүүчүлөрүнүн бири Арсен Саманчин, анын образы ар кыл контекстте тоолор менен тыгыз байланышта (ал тоолордо туулуп өскөн, аң-сезими тоо чокуларындай, жан аябастык идеалдары бийик, асыл адам).

Романда Кытайда жашаган кыргыздардын арасында орун алган Түбөлүк колукту жөнүндөгү фольклордук-легендарлуу окуя дүйнөнүн улуттук сүрөтүнө кирет. Сюжеттин өнүгүшүнүн башталышында жазуучу Түбөлүк колукту менен Арсендин сүйүктүүсү, мурдагы опера ырчысы Айдана Самарованын ортосундагы параллелди жүргүзөт. Экөөнүн мамилеси үзүлгөндөн кийин Түбөлүк колукту Арсен Саманчиндин чыныгы жакын адамына айланган, каармандын көзү өткөнчө ишенимдүү, берилген адамы болгон Элес Жаабарсовага окшоштурулат.

Улут категориясы романда ономастика жана топонимика аркылуу берилет. Романда идиомалык мүнөздөгү лейтмотивдик сөз айкашы бар, аны жазуучу кыргыз тилинде орусча («Дүйнө ордундабы?») жана орусча транспозитивдүү калька аркылуу («На месте ли мир?») деп келтирген.

Романдагы бөтөн улуттук кошулуулар ар түрдүү: реинкарнация идеясынан (жазуучунун Индо-Кытайдын диний-философиялык окууларына шилтемеси) ыр чыгармачылыгы сыяктуу этномаданий компоненттерге чейин (өзбек хиттери, Айдана Самарованын опералык спектаклдерине байланыштуу Вагнердин, Чайковскийдин ысымдарын эскерүү), топонимдер (Саратов, Байконур, Ургенч, Тибет, Гейдельберг), профессионалдык мүнөздөгү реалийлер (орус монастырлары, Сергей Воронцовдун лакап аты – инок).

Каармандардын деңгээлинде чет элдик кошулмалар араб мунай магнаттарынын – Хасандын, Мисирдин, о.э. Сергей Воронцовдун жана анын ата-энесинин «Өлтүр – өлтүрбө» деген кошумча аңгемесинде тартылган сүрөттөрдү камтыйт.

Бул аңгеме «Тоолор кулаганда» романындагы эң көлөмдүү жана бирдиктүү бөтөн улуттук кошулуу болуп саналат, ал автордун адамгерчилик идеалын эң чоң көркөм күч менен чагылдырып, улуттар аралык, универсалдуу мүнөзгө ээ.

Бешинчи баптын экинчи параграфында – ««Тоолор кулаганда» романынын кыргызча котормолорундагы котормо трансформациялары жана эквиваленттердин өзгөчөлүгү» – котормо көптүгүнүн феномени айрым стилистикалык өзгөчөлүктөрдүн «Тоолор кулаганда» романынын С. Станалиев, А. Пазылов жана котормочулар Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшованын котормолорунда чагылдырылышын мисалында ачылган.

Котормо аспектинде сүрөттөрдүн психологиялык жана портреттик мүнөздөмөлөрү, идиомалык катмар, чет өлкөлүк кириңдилер жана башка аспектилердин оригинал менен котормо тексттериндеги дал келүүсүнө талдоо жүргүзүү көңүлдү бурат. Бул талдоо котормочулардын стилдик манераларынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, алардын айрым котормо стратегияларын тандоосун аныктоого жардам берет.

Котормочулар автордун концепциясын кайсы деңгээлде сезе алышканын түшүнүү маанилүү. Бул жагынан эң туурасы жана тагы деп, биздин оюбузча, С. Станалиевдин котормосун эсептөөгө болот. Бул, мисалы, романдын кошумча аталышынын котормосунан – «Вечная невеста» («Кызкайып») – эле байкаса болот. С. Станалиевдин котормосу башка котормолорго караганда концептуалдык жактан түпнускага жакыныраак, «Кызкайып» – аялдын көзгө көрүнбөгөн руху, символикалык мааниге ээ, бул универсалдуу аялдык принцип. Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшованын «Кайып колуктусунун» котормосу С. Станалиев аталышты которгондо берген семантикалык коннотациясын жоготуп, бир аз түз мааниге ээ. А. Пазылов илбирстин образына токтолуп, аны бекем, борбордук позицияга – «Жаабарс» деп коюп, концептуалдык мааниге ээ болгон «Тоолор кулаганда» деген аталышка экинчи орун ыйгарып, аны кашаанын ичинде берилген кошумча ат кылып берген.

А. Пазыловдун котормо стратегиясы адабий-көркөм чыгармачылыктын олуттуу үлүшү, тексттин оригиналдуу вариантын эркин иштетүү менен өзгөчөлөнөт. Чындыгында котормочу оригиналдуу романдын көркөм массивин олуттуу түрдө өзгөртүп, идиомалык жана паремикалык күчөтүүлөрдү кеңири колдонот. Кээ бир учурларда стилдик компенсация нейтралдуу автордук сөз айкаштарын салттуу сөздөрдүн оозеки стили менен белгилейт. А. Пазылов киргизген макал-лакаптардын котормо текстинде кыйла көп колдонулушу белгиленген, алар котормо контекстин өз алдынча байытат, бирок, экинчи жагынан, түп нуска тексттин стилин өзгөртөт.

А. Пазыловдун котормо стили прозалык текстти поэтикалаштыруу сыяктуу өзгөчөлүгү менен да айырмаланат. Бул ыкма күчөтүү менен коштолот – поэтика мүнөзүнө ээ болгон образдуу каражаттарды кошуу аркылуу образдык диапазонду кеңейтет. Мындан тышкары, А. Пазылов оригиналдуу сүйлөмдөргө жана өзүнүн толуктоолоруна 7–8 муундуу тибиндеги ритмикалык үлгүнү, кыргыздын элдик ыр маданиятында салттуу болгон өлчөмдөрдү берет.

А. Пазылов Түбөлүк колуктунун ыйын арман стилинде чыгармачылык менен кайталайт. Бул жанрдын поэтикасынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү ыр саптары, строфа, үн жазуу, котормо текстин көркөм чагылдыруунун салттуу каражаттары менен берген. А. Пазыловдун котормосу тең сызыктуу – оригиналдуу тексттин саптарынын сандык катышына туура келет.

Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшова котормодо чыгармачылыкты чектеп, оригиналдын стилин түзмө-түз кайталашат. Бул ыкма негиздүү, бирок дайыма эле оң натыйжа бере бербейт. Мындай мамиленин натыйжасында котормочулар кээ бир учурларда буквализмге, анын сезилиши, атап айтканда, калькалоонун ар кандай түрлөрү аркылуу четтеп кетишет. Жер-жерлерде котормочулар эркин которууга жол беришет, бул адекваттуу көркөм-эстетикалык эффектти алсыратат.

Стиль жагынан гөп структуралары көбүнчө трансформацияга дуушар болушат, мунун натыйжасында котормо тексти оригиналдуу тексттен айырмаланып, одоно кыскартылган коннотацияга ээ болот.

Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшованын котормосунда оригиналдуу тексттен концептуалдык айырмачылыкка ээ болгон жана түп нуска булактын эркин чечмелөөсү болгон образдуу трансформациянын мисалы бар: алар Түбөлүк колуктунун образын куштун образына айландырышат.

Күчөтүүнүн ыкмасы Түбөлүк колуктунун кошогунын котормосунда орун алат. Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшова өз алдынча көркөм чыгармачылыкка кайрылып, негизинен оң натыйжага жетишкен. Түп нуска тексттин көлөмүн 2 эсеге көбөйтүп, котормочулар аны конкреттүү деталдар менен органикалык түрдө толуктап, бүтүн эстетикалык картинаны бере алышкан.

С. Станалиев жазуучу катары оригиналдын текстин чыгармачылык менен өзгөртүп, котормодо олуттуу образдык жана семантикалык кеңейүүгө жол берет. Мындай котормо стратегиясы длинотага, маалыматтык ашыкчалыкты сезүүгө алып келсе, экинчи жагынан, А. Жакыпбековдо көп байкалгандай, Ч. Айтматовдун жана анын каармандарынын ойлорун тереңирээк жана адекваттуу өздөштүрүүсүнө жардам берет. Котормочунун чеберчилиги ага романдын автордук концепциясын эркин иштетүүдөн качууга, түп нусканын сюжеттик өнүгүү

логикасын, композициялык түзүлүшүн, образдык системасын сактоого мүмкүндүк берет.

Ошентип, котормонун көптүгү ар кандай котормо стратегиялары жана стилдик чечимдер менен көрсөтүлөт. Романдын ар бир котормолук чечмелөөсү көңүл бурууга татыктуу жана баалуу тарыхый-адабий факты болуп саналат. Биздин байкообуз боюнча, жазуучу-котормочулардын чеберчилигинин аркасында Ч. Айтматовдун оригиналдуу роман чыгармасынын өзгөчөлүктөрү көркөм-концептуалдык жактан жакшы сакталып калган. Жазуучу-котормочулар түпнуска тексттин идеялык жана образдык кайра жаратууда, атап айтканда, оригиналдуу, салттуу эмес идиомалык жана паремикалык аналогдорго активдүү кайрылышат, алардын котормолору, эреже катары, мүмкүн болушунча түпнуска булактын духуна дал келет.

5-бап боюнча жыйынтыктар:

1. Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колуктуу)» романы автордук ойду руханий бийиктигин, гумандуулук пафосунун тереңдигин камтып, кыргыз улуттук дүйнө таанымы менен бөтөн улуттук кошулууларды чагылдыруу аспектинде изилдөөчүлүк кызыгууну жаратат.

2. «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колуктуу)» романын котормочулук көптүк алкагында карап чыгуу анын алтернативдүү котормочулук чечилиштерин изилдөө жолдорун аныктаганга өбөлгө түздү, ошол эле учурда романдын түп нускасына эң жакын вариант катары С. Станалиевдин котормосу белгиленди.

Диссертациялык изилдөөнүн «КОРУТУНДУ» бөлүгүндө төмөнкүдөй жыйынтыктар берилет:

Ч. Айтматовдун романдык мурасы дүйнөлүк, планетардык масштабдагы проблемалардын философиялык биримдигин өзүнө камтыган, сюжеттик, образдык системанын деңгээлинде көркөм ишке ашыруунун таланттуу формасында автордук идеал жана гуманисттик үн бийиктиги камтылган кайталангыс этикалык-эстетикалык феномен.

Белгилей кетсек, Ч. Айтматовдун романдарынын идеялык-көркөмдүк оригиналдуулугун изилдөөгө аналитикалык-аннотациялуу сереп салуу, атап айтканда, жазуучунун романистикасын дүйнөлүк адабияттын контекстинде салыштырып изилдөөнү актуалдаштырууда, анткени анда жазуучунун каралып жаткан чыгармаларын изилдөөнүн стилдик конкреттүү адабий жана лингвистикалык объектилерине басым жасалган.

Диссертациялык изилдөө Ч. Айтматовдун орус тилдүү чыгармачылыкка өтүшүнүн айрым себептерин тактоого жардам берди. Жазуучунун романдык чыгармачылыгында изилдөөчүлөр планетардык деп түшүнгөн Ч. Айтматовдун чыгармачыл ой жүгүртүү түрүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө көңүл бурабыз. Ой жүгүртүүнүн бул

түрү улуттук, бөтөн улуттук жана улуттар аралык, башкача айтканда универсалдуу принциптерди синтездейт. Жазуучунун ой жүгүртүүсүнүн планетардык түрү өз кезегинде жазуучунун романдарынын автордук котормосун четке чыгарат, анын чыгармачылык максаты жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болгондуктан, жазуучунун билдирүүсүнүн кайсы тилде чагылдырылганы мааниге ээ болбойт. Орус-кыргыз кош тилдүүлүктүн тынымсыз чыңдалышына байланыштуу социалдык-маданий кырдаал Ч. Айтматовдун орус тилиндеги чыгармачылыкка табигый түрдө өтүшүнө алып келген. Бул көрүнүштүн дагы бир себебин Ч. Айтматовдун романдык чыгармачылыгынын, анын чыгармачылык идеяларынын масштабын көбүнесе аныктаган жигердүү коомдук-саясий ишмердүүлүк менен тыгыз байланышкан десек болот. Роман жанрын жаратуудагы жазуучунун бир тилдүү (орус тилдүү) чыгармачылык практикасы ушундан.

Диссертациядагы Ч. Айтматовдун романдарынын түп нускаларын жана котормолорун салыштырып талдоо жазуучунун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүнө терең үнүлүп, котормочулардын мүнөздүү стилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоого шарт түздү.

Диссертациялык изилдөөнүн негизин жеке илимий адабият таануунун да, дисциплиналар аралык методологиянын да мүмкүнчүлүктөрүн колдонгон комплекстүү ыкма түздү. Изилдөөнүн эң жемиштүү ракурсун теориялык поэтиканын, аксиологиялык жана контрасттык жолдун методдорунун синтези түздү. Өткөн жылдардагы жана азыркы мезгилдеги фундаменталдык котормо таануу материалдарынын кеңири корпусу тартылды, тиешелүү терминологиялык аппарат колдонулду.

Диссертацияда Ч. Айтматовдун романдарынын түп нускаларына жана котормолоруна салыштырмалуу талдоо жүргүзүү авторду төмөнкүдөй тыянактарга алып келди.

1. Ч. Айтматовдун романдык чыгармачылыгына арналган Кыргызстандык жана чет элдик окумуштуулар менен адабий сынчыларынын эмгектерине аналитикалык обзор берүү Ч. Айтматовдун романдарынын сюжеттик-композициялык өзгөчөлүгү, концептосферасы, образдык жана мотивдик түзүлүшү аспектилеринде жазуучунун идеялык-стилдик артыкчылыгын аныктады. Бул Ч. Айтматовдун романдарынын орус тилдүү оригиналдары менен кыргыз тилине котормолорун салыштыруу анализинин алгоритмин түзүп берди. Ошентип, «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарын контрастивдик кароодо алгачкы көңүл кыргыз котормочуларынын романдардагы психологиялык сүрөттөмөлөрүн жана концептердин чагылдып берүү жолдору менен ыкмаларына бурулду. «Кассандра тамгасы» романын салыштырып кароодо өзгөчө басым чыгарманын жанрдык-стилдик артыкчылыктарына жасалды. «Тоолор кулаганда...» романы улуттук жана бөтөн улуттук

категорияларынын алкагында каралып, романдын кыргыз тилиндеги үч вариантында орун алган котормочулук трансформациялар менен эквиваленттердин өзгөчөлүгү аспектилеринде иликтөөгө алынды.

2. Ч. Айтматовдун романдарынын көркөм өзгөчөлүктөрүн комплекстик методология ыраатында изилдөө, биринчиден, көркөм чындыкты сүрөттөөнүн ар кайсы ыкмаларын, стилдик катмарларды айкаштырган жана автордук идеалдын бийиктигин көрсөткөн Ч. Айтматовдун чыгармачылык методунун артыкчылыгын терең жана толук кандуу чагылдырганга мүмкүнчүлүк берди. Экинчиден, изилдөөдө контрастивдик анализге басым жасоо менен ар кайсы методдорду жана ыкмаларды колдонуу Ч. Айтматовдун романдарынын түп нускалары менен кыргызча котормолорун котормочулук трансформациялардын түрлөрү жана эквиваленттери аспектинде салыштырып иликтөөнү шарттады. Үчүнчүдөн, Ч. Айтматовдун романдык мурасынын түп нускалары менен котормолорун салыштыруу жазуучунун да, котормочулардын да чыгармачылык кош тилдүүлүгүнүн эволюциясынын мүнөздүү белгилерин аныктады.

3. А. Жакыпбековдун чыгармачылык индивидуалдуулугу менен стилистикалык манерасына төмөнкүлөр мүнөздүү: визуалдык жана экспрессивдүү каражаттар жаатындагы тайманбастык көркөм табылгалар менен айкалышып, кыргыз тилдүү окурманга көнүмүш болгон идиомалык эквиваленттерди, сөз бурулуштарын тандоодо чыгармачылык мамилеси; түпкү булакты, анын рухун терең сезүү; эне тилинин кеп аспаптарын чеберчилик менен өздөштүрүүсү ж.б.

4. А. Жакыпбеков менен А. Токтогулов каармандардын ар кандай психологиялык абалын, атап айтканда, каармандардын ой жүгүртүүсүн, терең лиризмди, сыйынууларды, психологиялык пейзаждарды, портреттерди, түштөрдү ж.б. чагылдыруунун ыкмаларын адекваттуу түрдө кайра жарата алышкан. Котормочулар, биздин оюбузча, лексикалык жана синтаксистик мүнөздөгү котормолордун кеңейүүсүнө карабастан, түп нуска тексттерге прагматикалык шайкештикке жетишти. Биздин оюбузча, А. Жакыпбеков менен А. Токтогулов чыгармалардын философиялык-семантикалык көп түрдүүлүгүн сактап, «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынын концептосферасын адекваттуу кайра жарата алышкан. Котормодогу романдардын негизги түшүнүктөрү жана образдык бирдиктери адекваттуу дал келүү менен белгиленет, алардын коннотациялык планы так жана мазмундуу. А. Жакыпбековдун түшүнүктөрдү жана образдык бирдиктерди берүүсүндө ачык-айкын чыгармачылык эркиндик, котормо трансформацияларынын кеңири диапозону байкалат. А. Токтогуловдун стилдик котормо ыкмаларынын диапозону А. Жакыпбековдукундай кенен эмес. А. Токтогулов негизинен

оригиналдын тилдик өзгөчөлүктөрүн дээрлик сөзмө-сөз кайталап чыгарууга, бирок кээ бир учурларда түпнуска контекстин кеңейтүүгө же спецификалык улуттук колоритти чагылдырган керектүү эстетикалык маанидеги эквиваленттерди табууга, чыгармачылык мамилени көрсөтөт.

5. М. Төлөмүшевдин «Кассандра тамгасы» романынын котормочулук чечмелөөсүндө котормочунун түп нускага жасаган эң кылдат мамилеси чагылдырылган. М. Төлөмүшев Ч. Айтматовдун романынын жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөрүнөн жана автордук концепциясынан тайбаганга аракет кылып, түп нуска текстти түзмө-түз ээрчип, көбүнчө анын тилдик бирдиктеринин сөзмө-сөз берилишине жол берип, өзүнүн чыгармачылык индивидуалдуулугун атайылап минимумга түшүрөт, иш жүзүндө өзүнүн индивидуалдуулугун тегиздейт жана өз стилдик ресурстарын минималдаштырат. Балким, котормочунун бул чыгармачылык чечими «Кассандра тамгасы» романынын формалдуу жана мазмундуу өзгөчөлүктөрүнүн татаалдыгынан, анын полижанрдык жана полистилдик мүнөзүнөн улам келип чыккандыр. Чыгарманын бул өзгөчөлүгүнөн улам котормочуга олуттуу чыгармачылык эркиндик ылайыксыз көрүнгөн, мында руханий идеалдар менен карасанатай иштер боюнча терең ой жүгүртүүлөр, жаратылыш дүйнөсүнүн метафоралык бийик тондогу образдар жана тарыхый инсандарга болгон шарттуу фантастикалык пародиялар, ааламдын кооз сүрөттөрү жана актуалдуу окуялардын кургак баяны тыгыз айкалышкан.

6. Белгилүү бир лексикалык бирдиктердин колдонулушунун атайын бир чөйрөсүнө (атап айтканда, илим, дин, техника, публицистика тармактарынан) байланышкан конкреттүү стилистикалык катмар да М. Төлөмүшевдин айрым учурларда аларды эркин чечмелөөгө баруусуна жол берген эмес, ошентсе да оригиналдын стилистикалык каражаттарын, анын ичинде идиомаларды кайра жаратуу жагынан абдан кызыктуу котормо чечимдери байкалды. М. Төлөмүшевдин текстке мамилеси бизге негиздүү сезилет жана айрым жерлерде сөзмө-сөз чектеш болгонуна карабастан, оң котормо натыйжасын берет: М. Төлөмүшев кыргыз тилинде, биздин оюбузча, автордук концепцияны, чыгарманын стилинин өзгөчөлүктөрүн адекваттуу жеткире алган.

7. Изилдөө көрсөткөндөй, Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романы улуттук, бөтөн улуттук жана жалпы улуттук категорияларын органикалык түрдө айкалыштырат. Ошол эле учурда бөтөн улуттук кош катмарлуу мүнөзгө ээ: бир жагынан, улуттук деген түшүнүккө өзгөчө бир антитеза болсо, экинчи жагынан, автордун гуманисттик пафосунун билдирүү формасы сыяктуу сезилет.

8. С. Станалиевдин котормосу автордун турмуштук концепциясын, баалуулуктар системасын чыгарманын идеялык-көркөм

оригиналдуулугунун контекстинде чагылдыруу жагынан эң адекваттуу көрүнөт. Биздин оюбузча, С. Станалиевдин котормочулук мамилеси көбүнесе Айтматов дүйнөсүнүн терең подтексттерин, анын руханий дөөлөттөрүн түшүнүүгө мүмкүндүк берген өзүнүн чыгармачылыгына байланыштуу. А. Пазылов кыргыз тилинин салттуу адабий-көркөм түрлөрү менен катар кыргыз фольклорунун образдуулугуна, поэтикасына да кайрылат. Кошумчалай кетсек, анын кол жазма стилиндеги өзгөчөлүгү – кыргыз тилинин түштүк диалектисинин кеңири колдонулушу. Б. Сыдыкова менен Ж. Жөкүшованын котормосу ар түрдүү лексикалык жана синтаксистик трансформациялардын колдонулушу менен мүнөздөлөт. Алар жол берген бардык трансформациялар негиздүү эмес, бирок алардын котормосу жалпысынан семантикалык адекваттуулуктун талабына жооп берет.

«Тоолор кулаганда» романынын котормочуларынын эмгеги зор. Кээ бир котормолору эксперименталдык элес калтырса да, котормочулардын ар биринин чеберчилиги талашсыз. Ар бири негизги милдетти — Ч. Айтматовдун бийик гумандуулукка толгон керемет ойлорун жеткирүүгө жетишти. Романдын котормосунун кыргызча варианттарынын ар бири өзүнүн окурмандарынын аудиториясын табаары талашсыз.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Бир катар негизги пункттарды изилдөөнүн жыйынтыгында түзүлгөн практикалык сунуштарга байланыштырууга болот.

1. Диссертациянын натыйжалары көркөм котормо маселелерине тиешелүү кош тилдүүлүк (орус-кыргыз) проблемалары менен алектенген изилдөөчүлөргө сунуш кылынышы мүмкүн.

2. Изилдөө салыштырма типология тармагындагы адистерге, атап айтканда, көркөм котормолорду изилдөөнүн контрасттык ыкмасына арналышы мүмкүн.

3. Диссертация көркөм стилди изилдөөдө практикалык мааниге ээ болушу мүмкүн. Анда Ч. Айтматовдун романдарынын стилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн белгилүү материалдар берилип, ошондой эле көркөм тексттерди, анын ичинде Ч. Айтматовдун романдарын таржымалаган котормочулардын стилдик манерасын изилдөөгө мисалдарды тартуулайт.

4. Изилдөөнүн жыйынтыгын жазуучунун чыгармачылык эволюциясын, көркөм дүйнөсүн тереңирээк изилдөө үчүн Айтматов таануу боюнча адистерге сунуш кылууга болот.

5. Изилдөөнүн натыйжалары Ч. Айтматовдун чыгармаларын башка тилдерге котормолорун талдоо жагынан изилдөөгө методологиялык негиз катары сунушталат.

6. Изилдөө дисциплиналар аралык кызыгууну (лингвокультурология, лингвокогнитивдик изилдөөлөр, этнофилософия, аксиология ж.б.), атап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын концептерин жана концептосферасын изилдөө жагынан жаратышы мүмкүн.

7. Изилдөө Ч. Айтматовдун романдарынын идеялык-тарбиялык маанисинин туура чечмелениши өсүп келе жаткан муундун адамдык баалуулуктарын туура калыптандырууга өбөлгө түзгөн окуу жайларында окуу үчүн маанилүү.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары төмөнкү илимий эмгектерде чагылдырылган:

1. *Сардарбек кызы, Н.* Стилистическое своеобразие кыргызских переводов повестей Ч. Айтматова (в 2-х ч.) [Текст] // Литература и перевод в меняющемся мире Кыргызстана. К 60-летию проф. В. И. Шаповалова. Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы: Сер.1. гуманитардык илимдер. Вып.5. Адабият таануу. – Бишкек: Жусуп Баласагын атындагы КУУ, 2007. – 44–53-б.;

2. *Сардарбек кызы, Н.* Некоторые проблемы перевода пословиц и поговорок (на материале перевода романа К. Джантошева «Каныбек» на русский язык) [Текст] // Высшая школа и русское образовательное пространство в КР. Озмителевские чтения – 5. Е.К.Озмителдин 80 жылдыгына арналган илимий филологиялык конференциянын материалдары. – Бишкек: БГУ, 2007. – 67–70-б.;

3. *Сардарбек кызы, Н.* Сюжет и система образов в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» [Текст] // Вопросы литературы и искусства. – Бишкек, 2007. №1 – 86–90-б.;

4. *Сардарбек кызы, Н.* Речевая характеристика персонажей как компонент национально-культурного своеобразия художественного произведения и проблемы перевода (на материале повести Ч. Айтматова «Ранние журавли») [Текст] // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы: Славян жазуусунун 1145 жылдыгына арналган «Культура в языке и литературе – язык и литература в культуре» аттуу эл аралык илимий конференциянын материалдары. – Бишкек: Жусуп Баласагын атындагы КУУ, 2008. – 129–134-б.;

5. *Сардарбек кызы, Н.* Основные закономерности восприятия двуязычного творчества Ч. Айтматова [Текст] // Вопросы преподавания русского языка и литературы в учебных заведениях Кыргызстана: Эл аралык конференциянын материалдары. – М.: М. Ломоносов атындагы ММУ, 2008. – 175-180-б.;

6. *Сардарбек кызы, Н.* Образ женщины в ранних повестях Ч. Айтматова [Текст] // Вопросы литературы и искусства. – Бишкек, 2008. №1 – 38-41-б.;

7. *Сардарбек кызы, Н.* Роль двуязычного творчества в современной кыргызской культуре [Текст] // Экология современной культуры: Эл аралык илимий-методикалык конференциянын материалдары. – М.: М. Ломоносов атындагы ММУ, 2009. – 64–65-б.;

8. *Сардарбек кызы, Н.* Гуманистический пафос в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» [Текст] // БГУнун Жарчысы. Илимий журнал. – Бишкек: БГУ, № 4(13), 2008. – 133–136-б.;

9. *Сардарбек кызы, Н.* Инонациональный характер в романе Ч. Айтматова «Плаха» и некоторые особенности его воссоздания на кыргызском языке [Текст] // «Диалог языков и культур СНГ и ШОС в XXI веке» аттуу VI эл аралык форумдун материалдарынын жыйнагы. 2-бөлүк - М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2011. – 51–60-б.;

10. *Сардарбек кызы, Н., Коротенко, Г. Н.* Концепт «душа» в русском и киргизском языках (*сопоставительный аспект*) [Текст] // КР илимине эмгек синирген ишмер, проф. А. О. Орусбаевдин жаркын элесине арналган «Жизнь и язык в динамике» аттуу эл аралык илимий конференциянын материалдары. – Бишкек: КРСУ, 2012. – 90–94-б.;

11. *Сардарбек кызы, Н.* Эстетика гуманизма в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» [Текст] // Функциональная семантика и семиотика знаковых систем: илмий макалалар жыйнагы. 1-бөлүк. – М.: РУДН, 2014. – 523–530-б.;

12. *Сардарбек кызы, Н., Крутиков, Д. А.* Идеал мира и дружбы в творчестве Ч. Айтматова [Электронный ресурс] // Научные исследования в Кыргызской Республике. – 2015. – № 2. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42965099>. – Загл. с экр.

13. *Сардарбек кызы, Н., Крутиков, Д. А.* Публицистика Ч. Айтматова в контексте художественно-философских воззрений писателя [Электронный ресурс] // Научные исследования в Кыргызской Республике. – 2015. – № 2. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42965098>. – Загл. с экр.

14. *Сардарбек кызы, Н.* Инонациональный характер как фактор эволюции творчества Ч. Айтматова (на материале романа «Плаха») [Текст] // «Наука и образование: проблемы и тенденции развития» аттуу V эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Уфа, 2017-ж. 29–30-декабрь – 130–133-б.;

15. *Сардарбек кызы, Н.* Феномен «национального» в публицистике Ч. Айтматова [Электронный ресурс] // Научные исследования в Кыргызской

Республике. – 2017. – № 3. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42982221>. – Загл. с экр.

16. *Сардарбек кызы, Н.* Художественная интерпретация инонационального характера в творчестве Ч. Айтматова [Электронный ресурс] // Научные исследования в Кыргызской Республике. – 2018. – № 2. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42805892>. – Загл. с экр.

17. *Сардарбек кызы, Н.* Двуязычие и художественный перевод в контексте творчества Чингиза Айтматова [Текст] // «Национальные лингвосферы – сопредельные зоны партнерства» (Ч. Айтматов): Чынгыз Төрөкулович Айтматовдун 90 жылдыгына арналган эл аралык илимий конференциянын материалдары, 2018-ж. 24–26-окт.,– Бишкек, 2018. – 67–75-б.;

18. *Сардарбек кызы, Н.* Художественный мир и реальность в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» [Электронный ресурс] / Н. Сардарбек кызы // Научные исследования в Кыргызской Республике. – 2019. – № 3. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42853048_27373177.pdf. – Загл. с экр.

19. *Сардарбек кызы, Н.* Особенности кыргызских переводов романа Ч. Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» [Текст] // Белгилүү орус лингвисти, түрколог Е. Д. Поливановдун 130 жылдыгына арналган «Свободная дискуссия о языке и динамика развития языковых процессов» аттуу эл аралык илимий конференциянын (2021-ж. 10–11 июну) материалдары. – Бишкек, 2021. – 101–108-б.;

20. *Сардарбек кызы, Н.* Гуманитарное воспитание как ведущая творческая установка Ч. Айтматова [Текст] // Образование и право. – 2021. – № 12. – 247–252-б.;

21. *Сардарбек кызы, Н.* Мотив духовной жертвы в романистике Ч. Айтматова (компаративный аспект) [Текст] // Бюллетень науки и практики. – 2022. – Т. 8. – № 5. – 770-778-б.;

22. *Сардарбек кызы, Н.* Авдий Каллистратов, Роберт Борк и Арсен Саманчин: типологическая общность и генетические связи (по романам Ч. Айтматова «Плаха», «Тавро Кассандры» и «Когда падают горы») [Текст] // Бюллетень науки и практики. – 2022. – Т. 8. – № 5. – 756-763-б.;

23. *Сардарбек кызы, Н.* Функции фантастики в романах Ч. Айтматова «И дольше века длится день», «Тавро Кассандры» [Текст] / Н. Сардарбек кызы // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2022. – № 2. – 146-155-б..

24. *Сардарбек кызы, Н.* Идеино-художественное своеобразие романа Ч. Айтматова «Когда падают горы...» в переводе С. Станалиева [Текст] // КГУСТА жарчысы. – 2022.–№ 4 (78). – 1550-1558-б.

Сардарбек кызы Нурайымдын «Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорунун көркөм өзгөчөлүгү» деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктар, айтматов таануу, жанрдик-стилдик өзгөчөлүк, комплекстүү методология, котормо көптүрдүүлүгү, котормочулук трансформациялар, концептосфера, көркөм котормо, поэтика, психологизм, романистика, чыгармачылык индивидуалдуулук, эквивалент.

Изилдөөнүн объектиси – Ч. Айтматовдун орустилдүү романдык чыгармачылыгы жана анын кыргыз тилиндеги таржымаланышы, алардын адабият таануу, котормо таануу жана дисциплиналар аралык методология аспектинде иликтениши.

Изилдөөнүн предмети – Ч. Айтматовдун романдарынын кыргызча котормолорунун көркөм өзгөчөлүгү, алардын мотивдик түзүлүшү, сюжеттик-композициялык жана жанрдик-стилдик өзгөчөлүгү, аларда чагылдырылган хронотоп, адам концепциясы, адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктар.

Изилдөөнүн максаты – Ч. Айтматовдун орустилдүү романдары менен алардын кыргызча котормолоруна мазмун менен формалык дал келүү жаатында салыштырма талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөө комплекстүү методологиянын негизинде жүргүзүлдү, анткен менен өзгөчө басым теоретикалык поэтика методуна жасалып, о.э. аксиологиялык, контрастивдик ж.б. методдор менен жолдор колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңычылдыгы. Ч. Айтматовдун романдарын котормо таануу багытында изилдөөдөгү комплекстүү методологиялык база жана конкреттүү изилдөө методикасы иштелип чыкты; Ч. Айтматовдун романдарынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн кайра жаратуу жолдору каралды. Изилдөөнү Ч. Айтматовдун романдарын орус-кыргыз кош тилдүүлүк жаатындагы котормо таануу багытында жүргүзүлгөн биринчи тажрыйба катары кабыл алса болот.

Диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн материалы котормо таануучуларга, айтматов таануучуларга, о.э. кош тилдүүлүк, көркөм котормо, салыштырма типология, көркөм стилистика, концептология боюнча адистерге сунушталат. Диссертацияны билим берүү мекемелеринде да Ч. Айтматовдун романдарын окутууда чыгармалардын терең идеялык-тарбиялык маанисин эске алуу менен колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сардарбек кызы Нурайым «Художественное своеобразие кыргызских переводов романов Ч. Айтматова» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: айтматоведение, духовно-нравственные ценности, жанрово-стилевое своеобразие, комплексная методология, концептосфера, переводная множественность, переводческие трансформации, поэтика, психологизм, романистика, творческая индивидуальность, художественный перевод, эквивалент.

Объект исследования – русскоязычное романное творчество Ч. Айтматова и его кыргызские переводы, рассматриваемые в аспектах литературоведческой, переводоведческой и междисциплинарной методологии.

Предмет исследования – художественное своеобразие кыргызских переводов романного творчества Ч. Айтматова с точки зрения концепции личности, мотивной структуры, сюжетно-композиционного и жанрово-стилевого своеобразия, хронотопа, духовно-нравственных ценностей.

Цель исследования – сравнительный анализ романов Ч. Айтматова и их кыргызских переводов с точки зрения формально-содержательных соответствий.

Методы исследования. Применена комплексная методология, доминантами которой выступают метод теоретической поэтики, а также аксиологический, контрастивный и другие методы и подходы.

Полученные результаты и научная новизна. Разработана методологическая база и конкретная методика исследования, основанные на комплексном (междисциплинарном) подходе к переводоведческому изучению романов Ч. Айтматова; рассмотрены пути воссоздания переводчиками художественных особенностей переводов романов Ч. Айтматова. Исследование представляет собой первый опыт переводоведческого изучения романного творчества Ч. Айтматова в свете русско-кыргызского двуязычия.

Рекомендации по использованию и сфера применения. Материал исследования может быть рекомендован для переводоведов, айтматоведов, специалистов в областях билингвизма, художественного перевода, сопоставительной типологии, художественной стилистики, концептологии. Диссертацию можно использовать в образовательных организациях для изучения романов Ч. Айтматова с точки зрения их идейно-воспитательного значения, способствующего правильному формированию человеческих ценностей подрастающего поколения.

Sardarbek kyzy Nuraiym

Artistic originality of Kyrgyz translations of novels by Chinghiz Aitmatov

For the degree of Dr. habil. (Philology)

Specialty: 10.01.01 – Kyrgyz literature

Summary

Key words: Chinghiz Aitmatov studies, complex methodology, concept sphere, creative individuality, equivalent. genre- and style originality, literary translation, novel, poetics, psychologism, spiritual and moral values, translation plurality, translation transformations.

Aim. The Russian novels by Chinghiz Aitmatov and their translations into Kyrgyz from the point of view of literary theory and criticism, translation studies and interdisciplinary methodology.

Object. Artistic originality of the Kyrgyz translations the novels by Chinghiz Aitmatov from the point of view of the concept of personality, the structure of the motive, the originality of plot, composition, genre and style, chronotope, and spiritual and moral values.

Purpose. The comparative analysis of novels by Ch. Aitmatov and their Kyrgyz translations from the point of view of formal and content correspondences.

Method. The study is based on a complex methodology, the dominant ones of which are the method of theoretical poetics, as well as axiological, contrastive and other methods and approaches.

Results. Research novelty. Methodological principles and specific research methodology have been formulated, based on an integrated (interdisciplinary) approach to the translation studies of Ch. Aitmatov's novels, ways for translators to recreate the artistic features of translations of Ch. Aitmatov's novels are considered.

Application. The material can be recommended for translators, students of Aitmatov, bilingualism, literary translation, comparative typology, stylistics, and conceptology. The dissertation can be used in educational institutions, in the study of the novels by Chinghiz Aitmatov from the point of view of their ideological and educational significance and their role in the formation of the human values of the younger generation.

Формат 60x84 ¹/₁₆ бумага офсетная. Объем 3 печ. листа.
Тираж 50 экз.

Отпечатано ОсОО «Кут-Бер» г. Бишкек, ул. Медерова, 68

